
Emberség az embertelenségben

**Az embermentés a
magyarországi Holokauszt
idején, visszaemlékezés egy
embermentő és egy megmentett
ember szemszögéből**

Jelige: DGL-124

Dolgozat lezárásának ideje: 2014. 11.12.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani azon emberek, akiknek a segítségével ez a dolgozat nem jöhetett volna létre.

Köszönettel tartozom Dr. Salamon Pálnak, a Holokauszt Emlékközpont levéltárosának, Köves Slomó ortodox rabbinak, Országné Fribert Hajnalkának, hogy hozzásegítettek interjúalanyaimmal való sikeres kapcsolatfelvételhez.

Külön köszönettel tartozom Farkas Zsuzsanna és Lang János interjúalanyoknak, akik első megkeresésemre vállalták a beszélgetést. Az interjúm elkészítéséhez nyíltságukkal, őszinteségükkel nagymértékben hozzájárultak.

Hálás vagyok témavezetőmnek, aki hasznos tanácsaival, segítőkészségével, odafigyelésével nagymértékben támogatta a munkámat.

Tartalomjegyzék

1. Előszó	3
2. Bevezetés	5
3. Első megszorításoktól a totális jogfosztásig	6
3.1 Zsidótörvények:	6
3.2 Út a német megszállástól a gettósításig	8
3.3 Auschwitz-jegyzőkönyv:	11
4. A vészkorszak nagyjai	13
4.1 Egyéni mentőakciók	13
4.2 Embermentés és az egyház	16
4.3 Magyar cionisták a deportálás ellen	19
4.4 Nemzetközi Vöröskereszt tevékenysége a vészkorszakban	23
4.5 Hippokratészi eskü – A zsidó szükségkórházak	24
4.6 Külföldi diplomaták részvétele az embermentésben	26
5. Életmentő és a Holokauszt túlélő interjújának összegzése	27
5.1 Életmentő – Farkas Zsuzsanna	27
5.2 Holokauszt túlélő – Lang János	27
6. Izrael Állam Holokauszt Emlékhatósága, a Yad Vashem	31
7. Felhasznált irodalom:	34
8. Függelék:	37
8.1 Interjú Farkas Zsuzsannával (Embermentővel)	37
8.2 Interjú Lang Jánossal (Holokauszt túlélővel)	50

1. Előszó

Ez év március 19-én volt a 70 éves évfordulója annak, hogy a német hadsereg megszállta Hazánk területét. 2014 Magyarországon a Holokauszt emlékéve. A számos esemény, megemlékezés és e témával kapcsolatos program mellett úgy éreztem, hogy időszerű és több figyelmet érdemlő terület az embermentők áldozatos és emberfeletti munkájának felelevenítése és megismertetése elsősorban a fiatalabb nemzedékek számára, akiknek egyre kevesebb lehetőségük van arra - akár szűkebb vagy tágabb környezetükben - hogy személyes ismereteket szerezzenek, olyan személyektől, akik részesei voltak történelmünk e sötét korszakának, akár mint embermentők, akár mint megmentett személyek. Fontosnak tartom, hogy ezen emberek által adott személyes emlékek, érzések, gondolatok, és üzenetek fennmaradjanak és hozzáférhetővé váljanak az utókor számára akár írásos, akár hanganyag, akár videofelvétel formájában. Témaválasztásom e gondolatsorozat által született meg, hogy a dolgozatomban - főbb történeti elemek kiemelése által - bemutassam a vészkorszak idején zajló széleskörű embermentő tevékenységet, s mindezeket személyes interjúk felvételével támasszam alá.

Kutatási módszernek a félig strukturált interjú választottam, hogy az interjúalanyoknak a témával kapcsolatosan lehetőségük legyen széleskörűben és árnyaltabban kifejezni gondolataikat és ezáltal jobban megnyilvánuljanak az általuk átélt érzelmek és a közvetítendő üzenetek. Szerencsés helyzetben voltam, mert mindkét interjúalanyom nagyon nyíltan, őszintén, időrendi sorrendben elevenítette fel az átélt eseményeket. Ennek köszönhető, hogy nagyon sok, a szakirodalmi háttér felhasználásával és önálló gondolataim alapján megfogalmazott kérdésre kaptam választ a beszélgetés során.

A mellékletben olvasható két interjú felvétele önálló kutatás keretében történt. Az érintett személyek felkutatása több szempontból nehézséget okozott, mind a magas életkoruk, és jellemzőbben amiatt a magatartásforma miatt, hogy nagy részük nem akar erről beszélni, a 70 évvel ezelőtt átélt mély trauma és az antiszemitizmus kiváltotta félelem miatt.

Az egyik interjú alanya egy embermentő, *Farkas Zsuzsanna* volt. Hozzá a Holokauszt Emlékközpontban dolgozó, Dr. Salamon Pál levéltáros közreműködése által jutottam el. Az embermentő hölggyel több alkalommal találkoztam, az interjút egy négy órás beszélgetés alkalmával rögzítettem. Az interjú tartalma az Ő jóváhagyásával jelent meg.

A másik interjú egy megmentett emberrel, *Lang Jánossal* készült. Több emberrel történő kapcsolatfelvétel után jutottam el Köves Slomó ortodox rabbihoz. Ő és Országné Fribert Hajnalka közbenjárásával tudtam kapcsolatba lépni Lang Jánossal. Vele személyesen egy alkalommal, az interjú rögzítésekor találkoztam három órás időtartamra. Mindkét interjúalany első felkérésre vállalta a beszélgetést, melynek során minden érintett témára nyíltan válaszoltak.

2. Bevezetés

A zsidóság üldöztetése és deportálása Magyarországon, a németek 1944. március 19-i bevonulása után erősödött meg, illetve élesedett ki. Bár 1944-ig a zsidóság Magyarországon közvetlen „életveszélyben” nem volt, addig is több ezer áldozatot követelt a zsidóellenes politika. A korábban meghozott zsidótörvények egyre inkább megfosztották a zsidókat, illetve az azokká nyilvánított állampolgárokat jogaiktól. A zsidóság viszonylag békés, nyugodt helyzete 1920-ig tartott. Ezt támasztja alá az 1867-ben megtörtént zsidó emancipáció, és az 1895-ben bekövetkezett zsidó vallás egyenjogúságának elismerése az elfogadott keresztény vallások mellett (katolikus, református, evangélikus). A keresztény egyházak nem nézték jó szemmel a zsidóság számára igen jelentős, e két dátumhoz kapcsolódó eseményt. Ugyan ebben az időszakban is történtek vérvádesetek (Tiszaeszlár 1882-1883, Solymosi Eszter), valamint az antiszemita gondolkodás térnyerése a népesség bizonyos rétegeiben a politikának és a keresztény egyháznak köszönhetően. Az egyházi felső vezetők többsége nem emelte fel szavát az antiszemita eszmék terjedése ellen, mert az egyház célja az volt, hogy Magyarországon fenntartsák az elavult félféudális társadalmi rendszert, és megőrizték a nemzeti keresztény szellemiség tisztaságát, megóvva a nemzetet a zsidók „káros” gazdasági és kulturális befolyásától. Ezzel együtt is ez az időszak a zsidóság életében lényegesen nyugodtabban, békésebben telt, mint az 1920-tól a Szálasi éra bukásáig tartó több mint két évtizedben. Ez az időszak a zsidóság történelmének legsötétebb korszakaként említhető. Ekkor fogalmazódott meg, és lépett hatályba zsidóellenes törvény, több zsidótörvény és törvényerejű rendelet. A keresztény egyházak is részt vettek a közvélemény gondolkodásának formálásában, hogy elfogadják a zsidók elleni egyre kíméletlenebb rendszabályok kidolgozását, beleértve azokat is, amelyek a „végső megoldáshoz” vezettek. Erről az időszakról szeretnék egy rövid áttekintést adni, hangsúlyt fektetve az emberiség azon csoportjára, akik IGAZ EMBEREK MARADTAK ebben az embertelen, kegyetlen világban. A dolgozatomban mindez még átérezhetőbbé és emberközelibbé válik egy embermentő, és egy túlélő személyes visszaemlékezése által.

3. Első megszorításoktól a totális jogfosztásig

3.1 Zsidótörvények:

A dolgozatom történelmi részét a következő szerzők műveinek alapján tekintetem át. (Szita, 1994; Rittner, Smith & Steinfeldt, 2005, Lebovits, 2007)

A zsidóellenes törvény 1920-ban *numerus clausus* (zárt szám - latin) néven vált ismertté, Európában az elsők között. "A tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiára való beiratkozás szabályozásáról" címet viselte, s vált hírhedt jogszabállyá, melynek szándéka a zsidók egyetemről való részleges kizárása volt. (Braham, 2005; Szita, 1994)

Az *első zsidótörvény*, amely "A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" címet viselő jogszabályként vált ismertté. A törvény 1938. május 29-én lépett hatályba, mely kimondta, hogy a szellemi szabadfoglalkozású pályák állásainak legfeljebb 20 százalékát foglalhatják el zsidók. A törvény hatálya alól mentességet kaptak az I. Világháborúban vagy az Őszirózsás Forradalomban érdemeket vagy kitüntetések szerzett zsidók, a hősi halottak özvegyei és gyermekei, amennyiben nem tértek vissza a zsidó vallásra. Ebben a törvényben vallási alapon definiálták a zsidó fogalmat, így már megjelent a faji alapú meghatározás csírája. A törvényben megfogalmazott polgári egyenlőtlenség miatt közel 60 nem zsidó származású magyar művész és értelmiségi (többek között Móricz Zsigmond, Kodály Zoltán, Csók István, Bartók Béla) felemelte hangját, de ez hatástalan maradt. Az egyház erősen támogatta e törvényben megfogalmazott korlátozásokat, csupán néhány apróbb igazítást, kivételt kért a keresztény vallásra áttért zsidóság érdekében. (Braham, 2005; Szita, 1994)

A *második zsidótörvény*, melyet Teleky Pál miniszterelnöksége alatt fogadott el az országgyűlés - „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” - 1939. május 5-én hatályba lépett. Itt már egyértelműen faji szempont szerint határozta meg a zsidó fogalmát, bár még a vallási hovatartozás is fontos szempont maradt a megítélésben. Ez a törvény is tett kitélt, abban az esetben, ha három generáció keresztény vallásra már áttért, illetve a vegyes házasságból születettek esetén. Bár a kivételek megbontották a faji

meghatározás egységét, ettől függetlenül a törvény a zsidóságot egységes faji csoportként kezelte. A zsidóság életlehetőségét nagymértékben korlátozta, sok helyről kitiltotta őket.

(Ez - a mellékletként csatolt - az embermentő által adott interjúban is elhangzik.) Az egyház támogatta a zsidók gazdasági, kulturális és politikai befolyásának csökkentését, de tiltakoztak a „nyílt” faji vonatkozású elemei ellen. (Ez a magyar konzervatív arisztokrata elit néhány tagját is érintette.) (Braham, 2005; Szita, 1994)

A harmadik zsidótörvényt, - mely a nürnbergi törvények szinte pontos másaként készült - 1941. augusztus 8-án Bárdossy kormányfősége alatt nyújtották be, és fogadták el. A törvény "A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről" szólt. Megtiltotta a vegyes házasságot, és büntette a zsidó és nem zsidó közötti nemi kapcsolatot. A törvény szövege nem volt következetes, miután másként ítélte meg a zsidó férfi és keresztény nő, vagy keresztény férfi és zsidó nő testi kapcsolatát. Utóbbit mentesítette a büntetés hatálya alól. Ezt a törvényt - ellentétben a korábbi zsidótörvényekkel - az egyházi vezetők is elleneztek, mivel ezzel a szabályozással az egyház ügyeibe avatkoztak be. Faji vonatkozásai a hívek sokaságát érintette. Az egyház nyomására az elfogadás már módosításokkal történt. Az igazságügyi miniszter döntése különleges esetekben hatályon kívül helyezhette a törvény rendelkezéseit, így a magyar állampolgárok egy része, köztük számos kormányzati és politikai vezető mentesült a zsidóvá válás következményeitől. A zsidóüldöztetés során a legtöbb keresztény egyházi vezető csak a keresztény hitre áttért vagy kereszténynek született zsidó származásúak védelmét tartotta fontosnak. (Braham, 2005; Szita, 1994)

Kállay Miklós kormánya alatt (1942-1944) tovább folytatódott a jogfosztó törvények és rendelkezések megszületése. Ilyen a *negyedik zsidótörvény*ként emlegetett rendelkezés, mely megtiltotta a zsidók számára a mezőgazdasági ingatlanok vásárlását. Előírta továbbá, hogy kártalanítás fejében kötelesek átengedni a birtokaikat. Maradéktalanul ezeket a törvényeket nem hajtották végre, de az is elterjedt és jellemző volt, hogy a zsidótörvények hatályát túllépve is hoztak korlátozó intézkedéseket. Itt megemlíthetjük Endre Lászlót, aki először a gödöllői járás főszolgabírója, később Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja volt. Sokszor használta fel már régen elfeledett, de még érvényben lévő, vagy betarthatatlan jogszabályokat, rendelkezéseket a zsidóság ellehetetlenítésére. Erre egy példa, hogy apróbb szabálytalanságok be nem tarása miatt bezárt üzletek határozata ellen egy zsidó nem tiltakozhatott, míg ezt egy nem zsidó tulajdonos megtehetette. Endre László gyakran az érvényben lévő rendelkezéseken,

törvényeken túl is fellépett a zsidók ellen. Strandokra belépés, piacon, vásárokon árusítás megtiltása, vagy csak nem kaphattak zsírt. Attól függetlenül, hogy ezek a rendelkezések még a zsidótörvényeket figyelembe véve is törvénytelenek voltak, Endre Lászlónak - országszerte - sok követője akadt. „A zsidótörvények ellenére a magyar zsidók jó magyarnak és hű állampolgárnak tartották magukat. Hűségüket bizonyította, hogy még a gettókban sem voltak szembeszegülések, lázadások.” (Lebovits, 2007, p. 137.) A zsidók többsége csak az utolsó pillanatokban döbbsent rá, mi is fog vele történni valójában.

3.2 Út a német megszállástól a gettósításig

A zsidók totális jogfosztása tovább folytatódott. Sem a lakosság többsége, sem az egyházi vezetők nem mutattak valós ellenállást a német megszállással szemben, mivel legtöbbjük a náci Németországban látta a bolsevizmus elleni harc legfőbb bástyáját. Látásmódjukból adódóan a bolsevizmus és zsidóság közé „egyenlőség jelet” tettek. Bár az egyházi vezetők irtóztak a nácik és magyar csatlósaiak módszereitől, mégsem tettek semmit, vagy keveset és későn. (Braham, 2005, id. Rittner, Smith & Steinfeldt, 2005.) A Sztójay-kormány 1944. március 22-i megalakulása nyomán megkezdődött a módszeres zsidóüldözés Magyarországon. Március 29-től sorozatban léptek életbe a zsidók elleni intézkedések. Megfosztották vagyonuktól, korlátozták a jogait, lehetetlenné tették az életfeltételeiket, amelyek végrehajtása a zsidó lakosság teljes elkülönítését, elszigetelését eredményezte. A sárga csillag viselését 1944. április 5-ét követően tették kötelezővé minden 6 évnél idősebb zsidó számára saját lakásán kívül, a felső ruházat bal oldalán 10x10 cm nagyságú kanárisárga színű hatágú szimbólum formájában. Mivel az egyház harcolt az átkeresztelkedett és a keresztény vallású zsidó származású hívekért - őket nem tekintették zsidóknak -, kéréssel fordult a kormányhoz, hogy mentesítse ezt a csoportot a sárga csillag viselése alól. Továbbiakban ne történjen ellenük intézkedés, és kerüljenek ki a Zsidó Tanács fennhatósága alól. Mivel a Sztójay kormánynak tervei véghezviteléhez szüksége volt az egyház támogatására, ezért elfogadták ezeket a kérelmeket, és megadták a kért engedményeket. Az egyház ezzel elégedett volt, így vezetői nem emelték fel szavukat a zsidók elleni igazságtalan bánásmóddal szemben. Nem tájékoztatták az alsó papságot, sem a zsidó ellenes intézkedésekről, sem az embermentésről. E passzivitást látva-tapasztalva a kisebb egyházi vezetők és helyi lelkészek is a „némaságba burkolóztak”. Bár tisztában voltak a körülöttük zajló eseményekkel, sem ők, sem a hívek többsége, - akik sok esetben maguk szolgáltattak

információkat a zsidókról a papságnak és a hatóságnak - nem tettek ez ellen semmit. Azonban akadt néhány egyházi személy, akinek volt bátorsága ahhoz, hogy felemelje szavát a zsidók elleni intézkedésekkel szemben. Ennek a szószéken is hangot adtak, de a felső vezetés támogatásának hiányában ezek a gondolatok nem jutottak túl a helyi egyházközösségekben élő hívők körén. (Braham, 2005, id. Rittner et al., 2005.) Április 7-től megtiltották a zsidók utazását a különböző járműveken. Ugyanezen a napon bizalmas rendelet is született a gyűjtőtáborok felállításáról, illetve a deportálás irányelveink meghatározásáról. Amennyiben egy zsidó kitűzte és viselte a csillagot, gyakorlatilag megpecsételte a sorsát, hiszen azon túl valamennyi diszkriminatív rendelkezést be kellett tartania. A csillag felvarrása a gettósítás és deportálás, azaz a halál előszobája volt. A magyar zsidók túlnyomó többsége hagyományosan törvénytisztelő állampolgár volt, a csillag viselése mellett döntött.

A sárga csillag viselésének rendelete mélyítette a zsidóság és a kereszténység közötti éles szakadékot, melyre az állampolgárok egy része úgy reagált, hogy - kifejezze a kormány intézkedéseivel szembeni ellenszenvét - nyilvánosan belekarolt a csillagot viselő ismerősébe. Másik részük pedig félelemből, vagy közönyből szinte levegőnek nézte a megkülönböztető jelet viselő embertársát, akár meg is alázta, gúnyolta őt. (Braham, 2005, id. Rittner et al., 2005.)

Április 7-én a bizalmas rendelet következtében, melynek első sora „A magyar Királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”. Ennek következményeként megkezdődött a zsidóság gettósítása korra és nemre való tekintet nélkül. Budapestet leszámítva Magyarország területe 6 hét alatt „zsidómentes” (judenrein) területté vált. Bár a rendelet a közlönyben csak április 28-án jelent meg. A gettók vidéken, többségében a nagyvárosok határában lévő téglagyárakban voltak, illetve lepusztult környékeken és a zsidók által sűrűn lakott városrészekben. Budapesten, június végén koncentrálták a „csillagos házakba ” a zsidókat, melyek a város egész területén szétszórta helyezkedtek el. Április közepétől a július elejéig tartó időszakban több mint százhetven gettóban vagy gyűjtőtáborban 437 ezer zsidót zsúfoltak össze. (http://www.holokauszmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=4_2_1; letöltés dátuma: 2013. 06. 01.) Legrosszabb helyzet a téglagyárakból kialakított gettóban volt. Ott a zsidókat a téglaszáritóban helyezték el, melynek csak teteje volt. Kívülről kerítéssel vették körbe, melyeket idegen, brutális csendőrök, és ismerős, lojálisabb rendőrök őriztek. Az éhség, a zsúfoltság, a higiénia és a gyógyszerek teljes hiánya a betegségek melegegágyává tette a gyűjtőtáborokat. Megjelent a tifusz, a vérhas és a tüdőgyulladás is.

(http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=4_2; letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)

A tömeges deportálás 1944. május 15-én kezdődött a gettóhoz legközelebbi vasútállomáson, ahol embertelen körülmények között folyt a bevagonírozás (80 ember/vagon). A német megszállás előtt Magyarország volt az utolsó hely Európában, ahol még a legnagyobb zsidó közösség élt. Közel 700 ezer ember. Nagyon rövid idő alatt - a németek „megelégedésére” - lezajlott a vidéki Magyarországon élő zsidók deportálása. A vonatok jelentős része Auschwitz-Birkenaubá tartott, ahol a többségüket rögtön a megérkezésük után gázkamrákba kényszerítették. A magyar zsidóság elpusztításában főszerepet játszott az említett Endre Lászlón kívül a „deportációs trió” másik két tagja, Baky László és Ferenczy László. (http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=2&type=content&chapter=4_2 _3; letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)

A munkaszolgálat, mint fegyvertelen honvédelmi szolgálat, speciális jelenségnek számított a holokauszttörténelmében. A „nem kívánatos elemeket, a megbízhatatlanokat” nem akarta a Horthy rendszer felfegyverezni, de azt sem akarta, hogy a háborús cselekedetekben ne vegyenek részt. Ezért „létrehozta ezt az intézményt”. Jogi alapját az 1939. márciusi honvédelmi törvény teremtette meg. A munkaszolgálat szervezetének kialakítása antiszemita szellemben történt. Ugyan kezdetben a zsidók elláthattak fegyveres szolgálatot, de vezetők nem lehettek. Később főleg utakat, repülőtereket építettek, mocsarakat csapoltak le az ország területén.

(http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=2&type=content&chapter=3_2 _1; letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)

Amikor Magyarország és Szovjetunió között hadiállapot alakult ki - 1941 derekán -, a keleti fronton szolgáló munkaszolgálatosok helyzete a határtól távolodva egyre sanyarúbb és nehezebb lett. Ezt kemény fizikai munka, emellett nagyon szegényes ellátás, s felügyeletüket végző úgynevezett keretlegények durva bánásmódja jellemezte. Mindennapos rendszeres verések, szökések kemény megtorlása tizedeléssel. (Minden tizedik szökevény agyonlövése.) Így több ezer munkaszolgálatos halt meg az orosz hómezőkön. Éhen haltak, megfagytak vagy betegségek áldozatává váltak.

(http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=2&type=content&chapter=3_2 _2; letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)

Az 1944 tavaszi német megszállás után elkezdődött gettósítás, majd deportálással szemben a munkaszolgálat szinte „menedéket” jelentett. Gyakran a gettókba, gyűjtőtáborokba is kézbesítettek behívókat a minisztériumból, ezzel kiváltva a németek rosszallását. Ugyanis a minisztérium egyes tisztviselői - akik korábban németbarátok voltak -, ezeket a behívókat gyakran „felhasználták a zsidók megmentésére”. E viselkedés megváltozásának oka és magyarázata még a mai napig tisztázatlan. Az is igaz, hogy a Honvédség érdekelt volt a zsidó munkaerő megtartásában, hisz tartott a háború az országban és szükség volt a munkaerejükre. A Szálasi rezsim nagyon sok zsidó nőt (16-40 év) és zsidó férfit (16-60 év) adott át a németeknek, s megindultak Budapestről a halálmenetek nyugatra, melyeket szintén tizedelt az őrség brutalitása, az éhség, a betegség. A túlélőket táborok várták több helyen, melyek közül legismertebb *Auschwitz-Birkenau* és *Mauthausen*. Itt raboskodott többek között Gratz Gusztáv egykori külügyminiszter, Rassay Károly parlamenti képviselő, gróf Apponyi György és gróf Csekonics Iván, Goldberger Leó textil gyáros, Tolnai Simon lapkiadó, Mónus Illés szociáldemokrata pártvezető, Kállay Miklós miniszterelnök és fia, valamint ifjabb Horthy Miklós is. *Buchenwaldban* 16.564 magyar foglyot szállítottak ki, köztük volt a Nobel díjas Kertész Imre, a Sorstalanság írója. További munkatáborok, megsemmisítő táborok voltak még *Dachau*, *Chełmno*, *Flossenbürg*, *Gross-Rosen*, *Neungamme*, *Ravensbrück*, *Sobibór*, *Stutthof*, *Treblinka*, *Varsó* területén. A haláltáborokban a korábban leírt kegyetlenségek mellett (éhség, kimerültség, s akiket agyonverték, agyonlőttek az SS őrök és kápók) gyakori volt a kilátástalanság miatti öngyilkosság, és „megjelent” az éhség miatt a kannibalizmus is. (Kotek és Rigoulot, 2005.)

3.3Auschwitz-jegyzőkönyv

Auschwitz-Birkenauból 1944. április 7-én elszökött két szlovák zsidó - *Walter Rosenberg (Rudolf Vrba)*, *Alfred Wetzler (Josef Lanik)* - elmondás alapján a táborban uralkodó állapotokról, a gázkamrákról, krematóriumokról készült közel 60 oldalas jelentés tartalma kapcsán vált ismerté mi zajlott a táborokban. Ez a jelentés az úgynevezett Auschwitz-jegyzőkönyv.

**1. Rosenberg, Walter -
szlovák túlélő**

**2. Weztler, Alfred -
szlovák túlélő**

**3. Rosin, Arnost -
szlovák túlélő**

**4. Mordowicz, Czesław
- lengyel túlélő**

Május 27-én újabb szökés történt Auschwitz-Birkenauból (egy szlovák zsidó *Arnost Rosin*, és egy lengyel zsidó *Czesław Mordowicz*), akik beszámolója alapján kiegészítették a jegyzőkönyvet. Ők adtak elsőként részletes tájékoztatást a magyar zsidók megsemmisítéséről. Innentől vált egyre nyilvánvalóbbá Magyarországon, a lágerekben lévő magyar zsidók tragédiája, a gettóban uralkodó embertelen állapotok. Ez végkép romba döntötte a kormány hivatalos álláspontját, - amit a közvéleménnyel addig elhitetettek -, mely szerint „Zsidókat csak dolgozni viszik Németországba, családjuk pedig azért kíséri el őket, hogy ne kelljen szeretteikért aggódniuk.” (Braham, 2005, id. Rittner et al., 2005, p. 198.)

(Az Auschwitz-jegyzőkönyvről az életmentő is beszámol - a mellékletként csatolt - interjúban.)

Ez a jegyzőkönyv bejárta az egész nemzetközi sajtót, kiváltva ezzel (több kormányfő: V. Gusztáv svéd király és XII. Pius pápa) tiltakozását is. A jelentős nyomás hatására Horthy koronatanácsot hívott össze, és kezdeményezte a deportálások leállítását. Engedmények akart tenni (Svédországba, Palesztinába kivándorlási lehetőség), mivel Horthy szándékát sikerrel szabotálták, így tovább folytatódott a zsidók gettósítása. Többszöri kísérlet után július első felében a deportálások befejeződtek, legalább is egy időre. Még sikerült a - leállítás ellenére - néhány vonatnak eljutnia Auschwitz-Birkenaubá, mintegy 2700 magyar zsidóval. (Kotek és Rigoulot, 2005.)

4. A vészkorszak nagyjai

E fejezet történelmi tényanyaga Frojimovics és Molnár, 2009; Rittner et al., 2005; Lebovits, 2007, szerzők műveinek felhasználásával készült.

4.1 Egyéni mentőakciók

A magyarok egy része nem nézte tétlenül a zsidók meghurcolását. Jelentős számú egyéni embermentés történt 1944-1945-ben, többségében a fővárosban és környékén. Széles skálájú volt az embermentők foglalkozása, háttere, de mindegyikre igaz volt, hogy JÓÉRZÉSŰ, BÁTOR, IGAZ EMBEREK. Köztük voltak ismert, de javarészt ismeretlen civilek - művészek, közéleti személyek, számos rendőr, magyar honvéd, tiszt, közlegény, a közigazgatás hivatalnokainak egy része, vöröskereszt dolgozói, diplomaták és egyházak képviselői is -, akiket bátorságuk és emberségük arra ösztönzött, hogy életük kockáztatása árán is kiálljanak zsidó embertársaik mellett. Közülük kiemelem a dolgozatom megírásához interjút adó *Farkas Zsuzsannát* és családját, aki visszaemlékezésében részletesen felidézi saját és családja embermentési tevékenységét. Az üldözöttek bújtatásában embermentőként aktívan részt vettek ismert személyek is. Többek között *Ferenczy Béni* - szobrász; *Karády Katalin* - színésznő; *Lengyel Balázs* és felesége *Nemes - Nagy Ágnes* - írók; *Ottlik Géza* - író és felesége; *Szőnyi István* - festő; *Szervánszky Endre* - zeneszerző; *Móricz Erzsébet* és *Keresztes Károly* (Móricz Zsigmond nevelt lánya és férje). A megmentettek között is számos közéleti személyt találunk, *Vitray Tamás* - műsorvezető; *Karinthy Ferenc* - író; *Latabár Kálmán*, *Rátonyi Róbert*, *Básti Lajos* - színészek; *Székely Mihály*; *Szinetár Miklós* - rendezők.

Eva Fogelman (szociálpszichológus) - aki maga is egy Világ Igaza kitüntetést kapott embermentő által mentett túlélő leánya - az embermentőket motivációjuk alapján öt csoportba osztotta:

1. „azok az igazak, akik morális indíttatásból cselekedtek – ez lehetett ideológiai, vallási vagy érzelmi jellegű;
2. filozemiták, vagy Fogelman kifejezésével judeofilek; ide többnyire olyan emberek tartoznak, akik életük egy fázisában szoros, meghatározó kapcsolatot alakítottak ki egy zsidó személlyel: például közeli barátokká váltak, vagy beleszerettek egymásba;

3. hivatásuknak elkötelezettek: olyan emberek, akik élethivatásul olyan szakmát választottak, amelyek alapvetően mások – bajba jutottak, szenvedők, rászorulóak – megsegítése az egyik legfontosabb, vagy legfontosabb célja; orvosok, szociális területen dolgozók, és, talán meglepő módon, a holokauszt idején néhány diplomata,
4. szervezett mentők: ebbe a kategóriába tartoznak mindazok, akik valamilyen szervezet, csoport vagy egyéb hálózat keretében, annak tagjaként mentettek zsidókat; ezek az emberek elsősorban a nácik és szövetségeseik elkötelezett ellenségei voltak, zsidómentő akciókat egyfajta náciellenes szabotázsaként fogták fel;
5. kiskorú mentők: a zsidómentők különleges csoportját alkotják azok a gyermekek, akik a zsidók mentésében többnyire szüleik kérésére vettek részt, a szülők kérték segítségüket olyan akciók végrehajtásához, amelyekről úgy gondolták, hogy egy gyerek könnyebben, kisebb feltűnést keltve, és ezért nagyobb sikerrel tudja végrehajtani.” (Reuveni, 2009, id. Frojimovics és Molnár, 2009, p. 11-12.)

A mentésnek három különböző formáját figyelhetjük meg a magyarországi Holokauszt idején.

- „a magyar honvégekben szolgáló munkaszolgálatosok mentése
- a vidéki zsidók mentése az 1944 tavaszi-nyári deportálások idején
- a budapesti zsidók mentése 1944 nyarától a csillagos házak létrehozásától nyilas korszak végéig (1944. június közepétől -1945. február 13.-ig) ” (Reuveni, 2009, id. Frojimovics és Molnár, 2009, p. 12.)

Az uralkodó közhangulat és a mentésért kiszabadható büntetés sem tántorított el a II. Világháború éveiben Magyarországon több mint 700 állampolgárt. Köztük voltak magyarok, vagy Magyarországon tevékenykedő külföldi szerzetesek és diplomaták. „Az embermentők 15 százaléka tevékenykedett vidéken a tömeges deportálások idején. 85 százalékuk Budapesten vagy Magyarország különböző vidékein a nyilas korszakban mentett illetve a keleti fronton segítette a munkaszolgálatosokat.” (Reuveni, 2009, id. Frojimovics és Molnár, 2009, p. 12.)

Az embermentések száma és jellege is különböző volt a fővárosban és vidéken. A nyilas hatalom átvétel előtt a mentők általában rövid időre elbújtatták, majd külföldre csempészték a zsidókat, míg a Szálasi kormány idején a legtöbbször a mentők saját lakásukban rejtették el a menekülőket, külön szobában, pincében, padlásán, bújtatásra kialakított titkos rejtekhelyeken, és osztották meg velük az akkor már nehezen beszerezhető kevés élelmüket. Egyeseket hamis

papírokkal, másokat azok nélkül bújattak. Ilyen volt *Appán Kálmán és felesége* (Yad Vashem díjat kaptak 1987. május 11-én), akik 28 zsidót bújattak 2 hónapon keresztül Nagyváradon egy elhagyott gyárépület padlásán. Barátaikon kívül ismeretleneket is bújattak. Élelemmel és egyéb szükséges dolgokkal látták el őket, majd a környéken befejeződő deportálás után hozzásegítették a meneküléshez Budapestre, vagy Románia különböző területeire. A legtöbb mentés a Szálasi-korszakban a fővárosban és környékén, a mentők és mentettek korábbi ismeretségén alapult. Az ismerősök további ismerősöket hoztak, így megsokszorozódott a mentettek száma. Amit az interjúalany is kihangsúlyozott, a legtöbb civil embermentő nem önmaga ajánlotta fel segítségét, hanem hozzájuk fordultak segítségkéréssel. Több esetben a segítették ajánlották őket más segítségre szorulóknak. Arra is volt példa, hogy teljesen ismeretlenül kopogtak be menekültek, és kértek segítséget az ott lakóktól. Több esetben barátságok, szerelmek, házasságok is kialakultak embermentők és megmentett emberek között. (Reuveni, 2009)

Az embermentések között kiemelkedőnek számítanak a cselédek és dajkák tettei, akik az általuk gondozott gyerekeket a mentés idején sajátjukként nevelték. Ilyen *Hircsu Anna* (Yad Vashem díjat kapott 1991. augusztus 21-én) története, aki miután értesült, hogy egykori munkaadói áldozatul estek a nácik önkényuralmának, kicsempészte az árván maradt gyerekeket a csillagos házból. Magához vette, lakást bérelt egy ismeretlen helyen, ahol egy másik testvérpárt is, továbbá egy anyát a három gyermekével, és munkaszolgálatból megszökött két fiatalembert bújtatott és gondoskodott róluk. (Reuveni, 2009) Az életmentők visszaemlékezéseiből kiderült, hogy a mentés első lépése gyakran az volt, hogy a halálmenetekből vagy munkaszolgálatos századból megszöktek és ismerős vagy ismeretlen emberektől segítséget kértek az üldözöttek. Az életmentés első lépése az önmentés volt. A vészkorszakban az embereknek dönteniük kellett hogyan viszonyulnak zsidó társaik helyzetéhez. Három választási lehetőségük volt. „vagy segítenek a náciknak, vagy segítenek a zsidóknak, vagy nem tesznek semmit.” (Gushee, 2005, id. Rittner et al., 2005, p. 248.) Az embermentők a kellő pillanatban a segítség mellett döntöttek. Ilyen *Novák István* (Yad Vashem díjat megkapta 1985. április 14-én) gazdálkodó mentési története. Ő Nyíriben élt családjával. Házának padlásán talált öt munkaszolgálatos századból szökött zsidót. Őket a vidék felszabadulásáig bújatta. A lebukási veszély csökkentése érdekében 9 éves lányával küldte fel az ennilát. *Novák István* által megmentett üldözött között volt az észak-erdélyi születésű *Randolph L. Braham* (Ábrahám Adolf), történész professzor, a magyarországi Holokauszt kiemelkedő szakértője. (Reuveni, 2009)

4.2 Embermentés és az egyház

Korábban már említésre került az egyház viszonyulása a zsidókérdéshez. A többségnél tapasztalható cselekvés hiánya mellett akadtak kivételek, akik bátran felvállalták a veszélyt és kézzel fogható tettekkel kiálltak a zsidókkal szembeni kegyetlen bánásmód ellen. E helyen két nő és három férfi kiemelkedő tevékenységéről teszünk említést.

Slachta Margit nővér esetét, aki aktívan küzdött a nők politikai jogainak kivívásáért. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy 1920-1921-ben elsőként került be női képviselőként a magyar országgyűlésbe. A *Szociális Testvérek Társasága* női szerzetesrend alapítója és vezetője volt. Határozottan fellépett a zsidókat érő támadások ellen és aktívan kivette részét az embermentésben. A deportáltakat személyesen meglátogatta, s miután meggyőződött helyzetükről, elkötelezetten harcolt értük. A deportálások, valamint a magyar zsidók vagyonának

5. *Slachta Margit - nővér*

elkobzása ellen „igyekezett mozgósítani a magyarországi és Magyarországon kívüli klérust.” (Rittner et al., 2005, p. 257.)

Ehhez a Szentszék támogatását szerette volna kérni, 1943-ban még a pápánál is személyes kihallgatást kért - amit meg is kapott -, melyen részletesen beszámolt a zsidók helyzetéről XII. Piusz pápának. Állításait dokumentumokkal támasztotta alá. *Slachta Margit nővér* utasításokat adott a hozzátartozó rendházaknak, melyben kérte őket, kapukon keresztül engedjék be a menekülteket, üldözötteket. Az általa alapított és vezetett Társaság élelmiszert, ruhaneműt és gyógyszert osztott Budapesten a háború utolsó hónapjaiban a zsidóknak. A német katonák razziái során, személyesen szállt szembe velük, megakadályozva, hogy kifaggassák a gyerekeket a származásukkal kapcsolatban. Határozott fellépésének köszönhetően, a katonák távoztak és az ott tartózkodó gyerekek megmenekültek. Életművéért Yad Vashem kitüntetésben részesült 1969. február 19-én. (Rittner et al., 2005)

Salkaházy Sára nővér - aki 1929-ben Kassán csatlakozott a *Szociális Testvérek Társaságához* - *Slachta Margit* nővértől feladatul kapta, egy üldözött, szétszakított család tagjainak felkutatását, mely sajnos nem járt sikerrel. *Salkaházy Sára nővér* 1943 őszén - előjárói engedéllyel - felajánlotta életét a *Szociális Testvérek Társaságának*. „Fogadd el az én halálomat minden fájdalmával együtt váltságul a testvérek - különösen az öregek, betegek és gyengék - életéért, és bűnös, nyomorult életem fejében kíméld meg az ő életüket és kíméld meg őket a megkínóztatástól, fenyegetésektől, főként pedig a hűtlenségtől: Irántad, az Egyház, a hivatás és a Társaság iránt.” (Rittner et al., 2005, p. 258.) A háború alatt a Társaság a *Katolikus Dolgozó Nők és Leányok Országos Szövetségének* vezetőjévé választotta, s e szervezet sok zsidó asszonyt és gyermeket bújtatott a deportálás elől. Budapesti szolgálata idején, 1944 decemberében „több szociális testvérenek is elmondta: megérzése szerint rövid időn belül fegyver által fog meghalni”. (Rittner et al., 2005, p. 258.) Ez a megérzése beigazolódott - bár ő az orosz hadseregére gondolt -, mert december 27-én nyilasok razziáztak az általa vezetett munkásnőotthonban, ahonnan elhurcolták négy menekítettel és egy hitoktatónővel - aki szintén részt vett a mentésben - és még aznap este a Dunába lőtték. Ő 1969. február 18-án kapta meg a Yad Vashem kitüntetését. *Salkaházy Sára fogadalmas nővér* az első, aki nem királyi és nem nemesi családból származóként Magyarországról - 2006 szeptemberében Budapesten -, a római katolikus egyház boldoggá avatott. (Rittner et al., 2005)

6. *Salkaházy Sára* – fogadalmas nővér

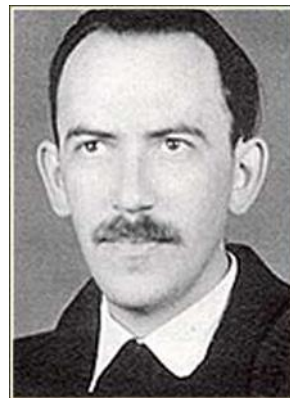

7. *Rotta, Angelo* - pápai nuncius

Angelo Rotta pápai nunciusként szolgált Budapesten. A náci katonák tevékenységeit látva, közbenjárt a Vatikánnál, hogy szólítsa fel a püspököket - akik eddig nem emelték fel a szavukat a zsidóüldözés ellen -, hogy „teljesítsék keresztényi kötelességüket”, továbbá felszólította Magyarország kormányzóját is, hogy változtasson a zsidósággal kapcsolatos politikáján. Ez a kérelme sikerrel járt, a püspökök nyíltan felszólaltak, továbbá XII. Piusz pápa is utasította Horthy Miklós kormányzót, hogy lépjen fel a zsidók érdekében. A nyilaskeresztes párt hatalomra jutása után újra összefogott a

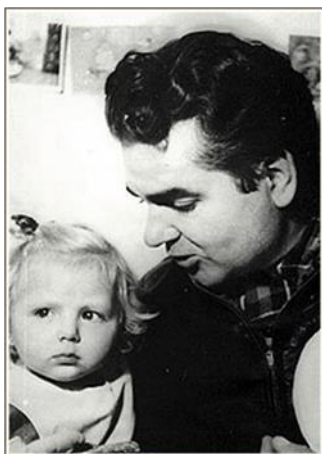
Magyarországon mentési munkálatokat végző diplomatákkal – *Ángel Sanz-Brizzel és Giorgio Perlascával* - és újabb mentési akciókat szerveztek. *Angelo Rotta* közel 13.000 menlevelet bocsátott ki a munkássága során. A Yad Vashem kitüntetést 1997. július 16-án kapta meg.

Éliás József a vallását nem gyakorló izraelita családba sarja, aki református lelkész lett. A *Jó Pásztor Bizottság* vezetőjévé választották, mely szervezet a református vallású zsidókat védelmezte. Nyíltan kiállt a zsidóüldözés ellen. Protestáns egyházi vezetőkhez intézett levelében javasolta, hogy Sztójay Döme miniszterelnökhöz keresztény egyházak vezetőiből és képviselőiből álló küldöttséget küldjenek, hogy abba az esetben, amennyiben a deportálásokat nem állítják le, a templomokban a zsidóüldözést nyilvánosan pásztorlevél formájában fogják elítélni. Javasolta még az egyházi vezetőknek, hogy zárják be a templomok kapuit és tagadják

8. Éliás József - református lelkész

meg a deportálásban résztvevőknél és családtagjaiknál a szentségek kiszolgáltatását, továbbá felvetette, hogy amíg az országból zsidókat visznek el, ne szólaljanak meg a templomokban a harangok. Ezt a levelet nem hozták nyilvánosságra és a benne megfogalmazott követelések zárt ajtókat döngettek. Ennek a levélnek a hatására az egyházi vezetők között hosszú levelezés indult el a pásztorlevél tartalmát illetően, mely addig elhúzódott, míg Budapest kivételével Magyarország zsidómentes területté vált. A pásztorlevelet sohasem hirdették ki. Embermentő tevékenysége során számos internálótáborban járt, ahonnan embereket szöktetett meg és találkozott *Raoul Wallenberg* svéd diplomatával, akitől 1500 kitöltetlen menlevelet kapott, melyeket mentésre használt fel. A német nyelvű Auschwitz-i jegyzőkönyv 1944 áprilisában a birtokába került, melyet Székely Máriával együtt lefordított és eljuttatott Horthy Miklós kormányzónak, továbbá az egyházak szervezett fellépését sürgette a zsidóüldözéssel szemben, de nem járt sikerrel. A későbbiekben még említésre kerülő 32 gyermekotthon igazgatása a *Jó Pásztor Bizottság* feladata volt. Munkájuk eredményeképpen 1530 gyermek és 470 anya és gondozó közül négy kivételével mindenki megmenekült. A nyilas uralom alatt illegalitásban végezte a mentőtevékenységét. (Braham, 2005, id. Rittner et al., 2005, p. 198-199.; Rittner et al., 2005, p. 262.) Zsidó származása miatt - többszöri kezdeményezés ellenére sem - nem kaphatta meg a Yad Vashem kitüntetést, de „1948-ban megkapta az *International Hebrew Christian Alliance* nevű ökumenikus nemzetközi szervezet által alapított, a megszállt országok valamelyikében a legeredményesebb embermentő szolgálatot végző személynek járó kitüntetést”. (Rittner et al., 2005, p. 262.)

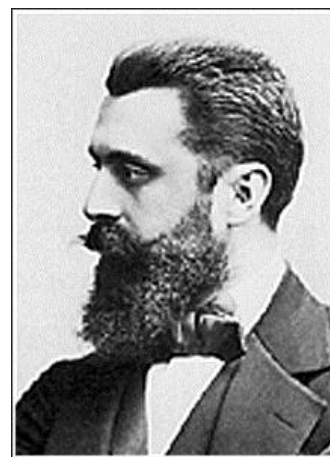

9. Sztéhlo Gábor - evangélikus lelkész

Sztéhlo Gábort, evangélikus lelkész, aki a vészorszakban vezette a legsikeresebb magyar kezdeményezésű mentőakciót, melynek eredményeképp, közel 1500 zsidó gyermek és 500 felnőtt menekült meg. Ő volt az 1944 őszén Budapesten megalapított *Nemzetközi Vöröskereszt* „B” szekciójának vezetője. Kapcsolatba került a *Jó Pásztor Egyesülettel*, melynek keretein belül, vezetése alatt nem csak keresztény, hanem zsidó származású gyermekek, felnőttek és szökött munkaszolgálatosok is menedékre leltek. A gyermekotthonok működésének felügyelete *Sztéhlo Gábor* feladata volt, mind pénzügyi, mind pedig védelmi szempontból. Az otthonok egymás közötti és a *Nemzetközi Vöröskereszt* budapesti megbízottjával (*Friedrich Bornnal*) való hatékony kapcsolattartást segítette elő. Utasítást adott arra, hogy az otthonokban tartózkodó zsidó gyermekek keresztény iratokat kapjanak. Az egyre növekvő nyilas támadások következményeképpen már saját háza is gyermekotthonná vált. Háza pincéjében és padlásán szökött munkaszolgálatosokat bújtatott. Mindannyian megmenekültek. Felszabadulás után tovább folytatta a gyerekekről a gondoskodó tevékenységét. A Yad Vashem kitüntetést 1972. január 30.-án kapta meg. (Rittner et al., 2005, p. 260-261.)

4.3 Magyar cionisták a deportálás ellen

A cionisták - zsidó nemzeti mozgalom és ideológia követői voltak - 1897-ben Bázelen tartott kongresszusukon rögzítették a cionizmus programját és feladatait. A cionizmus két meghatározó alakja *Herlz Tivadar* (*Theodor Herzl*), - aki a „Zsidó állam” (*Judenstaat*) című írásában kidolgozott egy programot a zsidókérdés nemzetközi megoldására - és *Nordau Miksa* (*Max Nordau*) volt. A cionizmus lényege, a világ zsidóságának végleges otthon megteremtése Palesztinában. A megalakult magyarországi cionista szervezet - melynek első kongresszusa 1903-ban Pozsonyban volt - „leszögezte, hogy nem akarnak nemzetiségi

10. Herlz Tivadar - Cionizmus egyik atyja

jogokat, és semmi olyan tevékenységet nem kívánnak folytatni, amely ellentétes a zsidóság vallásos hagyományaival.” Hangsúlyozták, hogy a mozgalomnak elsősorban gazdasági, társadalmi és erkölcsi céljai vannak. (Lebovits, 2007, p. 138.)

A cionizmus Magyarországon nagyon nehezen alakult ki, ennek oka, hogy a zsidóság nagymértékben asszimilálódott a magyarsághoz, magyar identitású volt. Az I. Világháború után bekövetkezett megtorpanás után, 1927-ben éledt újjá a működésük. A cionista mozgalom működésének megtorpanása visszavezethető arra, hogy a magyar zsidóság hivatalos vezetői kezdettől fogva nem támogatták a cionista mozgalom törekvéseit. A mozgalom résztvevőinek száma 1938-ig alacsony volt, majd az észak-erdélyi és a budapesti szervezet tagjai egyesültek, és ennek eredményeképpen megalapították a *Budapesti Segély és Mentőbizottságot*. Egyik

11. Komoly Ottó - A magyarországi cionista mozgalom egyik vezéralakja

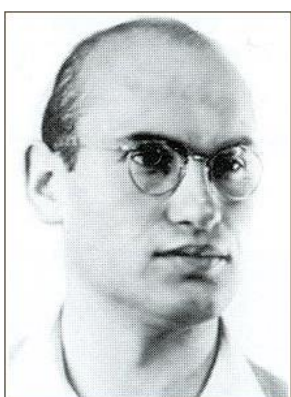
vezetője *Komoly Ottó* mérnök volt - aki maga is cionista nevelésben részesült -, a Kállay-kormányhoz intézett beadványa nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1943-ban engedélyezték a cionista tevékenységet és részlegesen legalizálták a szövetség működését. A mozgalom másik vezetője *Dr. Krasztner Rezső* újságíró lett, aki miután széles körű ismeretsséggel és kapcsolati hálózattal rendelkezett, ezeket a cionista célok elérésére és az embermentő munka segítésére használta fel. A vezetők mellett értékes és odaadó munkájukkal sokan hozzájárultak a cionista szervezet hatékony működéséhez. Egyikük volt *Springmann Sámuel* órás-ékszerész mester, akinek nagy jelentőségű futárszolgálatát Varsótól egészen Isztambulig részt vett az üzenetek és levelek továbbításában. A cionista mozgalom embermentő tevékenységét további kiemelkedő tagok munkássága is alátámasztja. *Elefánt Márton (Mose Alpan)*, aki zsidók szöktetését szervezte Szlovákiából Magyarországra, majd Romániába és aktívan részt vett a budapesti gettók élelmezésének megszervezésében. *Grosz Endre (David Gur)* irányította a hamis okmányok beszerzését és nyomtatását, mely több helyen zajlott,

többek között *Móricz Erzsébet* (Móricz Zsigmond nevelt lánya) könyvkereskedésében. Ezek száma több mint 100.000-re tehető. Kapcsolatot tartott az illegális baloldali kommunistákkal, akik

12. Dr. Krasztner Rezső - A magyarországi cionista mozgalom másik vezéralakja

búvóhelyet biztosítottak a cionistáknak. Közreműködött a zsidók romániai és dél-erdélyi menekítésében, valamint segítséget nyújtott a gyermekotthonok védelmében és azok ellátásában *Friedl Rafael* (*Rafi Bensalom*) együtt, aki fontos szerepet töltött be a cionisták szöktetésének szervezésében Romániába és Palesztinába. Ezek mellett lebuktatott cionistákat szabadított ki hamis papírokkal a börtönökből. *Teichmann Ernő*t (*Efra Agmon*), aki személyesen szervezte a vidéki fiatalok szökését Budapestre. Irányította a szökéseket Romániába és Palesztinába egyaránt. Ezt a munkát 1944 augusztusáig folytatta, a romániai hatalomváltásig és ezzel párhuzamosan a *Nemzetközi Vöröskereszt* gazdasági osztályának a vezetője volt.

13. Elefánt Márton - magyar cionista

14. Grosz Endre - magyar cionista

15. Krausz Miklós – cionista tisztviselő, a Palesztina Hivatal Vezetője

A cionista mozgalom munkájának köszönhetően, nagyon sok híradás, tanúvallomás és jegyzőkönyv került a nyilvánosságra, melyek tanúskodtak arról, hogy a németek, milyen átfogó hajsztát és tervszerűen kidolgozott népiirtást végeztek a zsidók ellen. Igazából ezekről a vészjelekről a világ nem akart tudomást venni. Embermentő tevékenységük - különösen a nyilas rémuralom alatt - állandó életveszélyben zajlott. A cionista fiatalok nem csak zsidókat, hanem más üldözötteket is mentettek („baloldaliakat, kommunistákat, konzervatív, polgári személyeket, katonaszökevényeket.”). (Lebovits, 2007, p. 141.) A cionisták merészek voltak, sorozatban állították elő a hamis okiratokat és az igazolványokat, és ezekkel látták el a polgári és katonai ellenállókat. Számos esetben előfordult, hogy kiképzett fegyveres cionista fiatalok embermentési akciójukat úgy végezték, hogy nyilas pártszolgálatosoknak, honvédeknek vagy levettéknek öltözve terelték el a közigazgatási hatóságok figyelmét. Kiváló példa erre, amikor 1944. december 26-án 137 halálraítélt foglyot szabadítottak ki a Margit körüti katonai börtönből. Hamis nyílt parancssal kivezették a foglyokat, hogy kivégzésre viszik őket, majd

szabadon engedték. „Magyarországon ez volt az egyetlen nagyméretű szöktetési akció fasiszta börtönből.” „A cionista mozgalom vállalta az áldozatokat, mert a gettók zsidóságának megmentése lebegett a szeme előtt.” (Lebovits, 2007, p. 144-145.) Tevékenységük legfőbb alappillérei az életmentés, gettók élelmezése és a bújtatások megszervezése volt, mindezt közel 500.000 cionista 18-20 éves fiatal végezte, akik nagy részét már ifjú korától arra nevelték, hogy teljesítsék a nép iránti kötelezettségüket. Ezek az emberek voltak az elsők, akik az árván maradt zsidó gyermekek védelmére siettek, és gyermekotthonokat hoztak létre megmentésük érdekében. Megtagadták a nyilasok kiürítési parancsait - ha kellett akár fegyver használatával is. Önfeláldozó munkájuk bizonyítéka, hogy a 32 gyermekotthon közül egyedül csak a Munkácsy Mihály utcai épületet nem tudták megmenteni a nyilasok kegyetlenkedéseitől. A többi intézmény átvészelte a felszabadulásig, ezáltal mintegy 5000 zsidó gyermek kapta meg az életben maradás lehetőségét.

A cionista zsidó fiatalok - más néven halucok, ezt az áldozatos, küzdelmes életmentő munkájukat a *Nemzetközi Vöröskereszt* égisze alatt végezték. Szorosan együttműködtek a *Magyar Ellenállási Mozgalommal*.

Weiss Arthur és családja szorosan kötődött a cionistákhoz, működésüket anyagilag támogatta. Apjának tábla- és tüköruveg nagykereskedésének központja Budapesten a Vadász utca 29. szám alatt volt, amely, mint *Üvegház* vonult be a köztudatba. A svájci kormányt és *Carl Lutz* konzult, a *Palesztina Hivatal* és *Krausz Miklós* segítségével meggyőzte, hogy támogassák, és segítsék elő a zsidók kivándorlását Magyarországról. Kezdeményezésüket siker koronázta, így a Weiss család vállalkozásuk központját felajánlotta, hogy legyen a kivándorlási ügyintézés központja és a kivándorlók gyűjtőhelye. Ez az épület a *Cionista Szövetség* közbenjárásával a *Svájci Követség* védelme alá került 1944. július 24-én. Ezáltal 7800 zsidó kapott kivándorlásra engedélyt a Sztójay-kormánytól, és állítottak elő svájci védlevelet számukra. A kivándorlási időpont egyre csak tolódott, az esetek nagy részében nem is valósult meg. Mindezek mellett sok ezer zsidó menekült meg a haláltól, az *Üvegházban* szervezett embermentő akcióknak köszöntően. Az épület védelmet biztosított futároknak, hírhozóknak, beszerzőknek, az iratgyártó műhely tagjainak, valamint az egyenruhába bújt és fegyvert fogott fiataloknak. Innen történt meg a nagy gettók élelmezése és gyermekotthonok ellátása, valamint felvállalta „az összezárttság okozta depresszió, kezelését” is, és mindez *Weiss Artúr* hathatós munkásságának is köszönhető. (Lebovits, 2007, p. 146.) A nyilaskeresztesek 1945. január 1-jén *Weiss Artúrt* elhurcolták, majd ismeretlen helyen megölték. *Komoly Ottó* is erre a sorsa jutott.

4.4 Nemzetközi Vöröskereszt tevékenysége a vészkorszakban

16. Born, Friedrich -
*Nemzetközi
Vöröskereszt budapesti
képviselője*

A másik jelentős szervezet, aki segítette az embermentést a *Nemzetközi Vöröskereszt* volt, bár viszonylag későn kapcsolódott be a folyamatba, mert az üldözött zsidók nem voltak hadifoglyok, így nem volt jogi hatáskörük a fellépésre. Később viszont – *Friderich Born* személyében - annál nagyobb szerepet vállalt az életmentés során. Minden lépéséről jelentést tett a feletteseinek, ezért tevékenységének megítélése megosztó. A *Nemzetközi Vöröskereszt* kiemelkedő szerepet játszott a budapesti zsidó

gyerekek védelmében. Az embermentésért felelős úgynevezett „A” osztály vezetője *Komoly Ottó* volt. Az „A” szekció működése az embermentő munkára, a zsidó gyerekek védelmére, és a gettóba hurcoltak szenvedései enyhítésére irányult. A „B” szekció vezetője *Sztehlo Gábor* (evangélikus lelkész) lett. Az osztály tevékenysége azon zsidó származású, átkeresztelkedett gyermekek otthonba gyűjtése és védelme volt, akiket vallási okok miatt üldöztek. Mind a két szekció vezetőjének sok elszánt segítőtje volt a munka elvégzésében. A vöröskeresztes életmentések másik kiemelkedő alakjai *Valdemar és Nina Langlet* házaspár volt, akik kivételes

18. Langlet, Nina -
*Svéd Vöröskereszt
magyarországi
képviselője*

bátorsággal és odaadással mentették a zsidókat. Korán megkezdtek az akcióikat, munkájukhoz a gazdasági támogatást a magyarországi zsidók adták, például

17. Langlet, Valdemar -
*Svéd Vöröskereszt
magyarországi
képviselője*

ingatlanokat, melyeket a vöröskereszt jelével láttak el. Menleveleket adtak ki 1944 májusában, először a *Svéd Vöröskeresztnél* dolgozóknak, később másoknak is. A *Svéd Vöröskereszt* működését 1944. december 14-én betiltották, őket letartóztatták, kihallgatták,

majd brutálisan megverték. Az országot 1945. május 26-án hagyták el. Visszaemlékezésében *Nina Langlet* írja: „Anélkül, hogy megértettük volna, hogyan is képes vöröskeresztes bélyegzővel és LANGLET aláírással ellátott papírunk emberéletek megmentésére, a férjemmel együtt nap,

mint nap írtuk alá a menleveletek.” (Langlet, 1988, id. Frojimovics és Molnár, 2009, pp. 17.) A szervezet - a *Zsidótanáccsal* és más külföldi segélyszervezetekkel együtt - élelmiszert, különböző felszereléseket, gyógyszereket, kötszereket, eszközöket szerzett be, és így segítette a zsidókórházakat életmentő működésükben.

4.5 Hippokratészi eskü – A zsidó szükségkórházak

A német megszállás idején a *Pesti Izraelita Hitközség* Szabolcs utcai kórháza, mely ebben az időben egyik legjobban felszerelt és vezetett intézmény volt Európában. A kórház későbbi kiürítése egy hónap alatt megtörtént, így fokozatosan átköltöztették a Wesselényi utca 44. szám alatt található zsidó polgári iskola épületébe. „A kórház 1944. március 19-től a felszabadulásig, 1945. január 18-ig kettős tevékenységet folytatott: gyógyított és üldözötteket bújtatott.” (Lebovits, 2007, p. 150.) Már a német bevonulás időpontjától menedéket és bújóhelyet biztosított számos közéleti személyiségnek, gazdasági szakembernek, hitközségi vezetőnek, bal oldali politikusnak és internált személynek. Itt lelt bújóhelyre többek között rövid ideig *Szakasits Árpád* szociáldemokrata párt vezetője, *Dr. Csegő Hugó* hitközségi főjegyző is. Megjelentek itt akár naponta hetvenen is, akik a megalázó halál elől inkább öngyilkosságba akartak menekülni. A Vilma királyné úti gyermekosztályt is ide költöztették, melynek osztályvezetője *Dr. Groszmann Ferenc* gyermekgyógyász volt. Az Amerikai úti Szeretetskórházat - mely szintén korszerűen felszerelt, szegényeket ápoló intézmény volt -, Bethlen tér 2. szám alá a Siketnémák Intézetébe költöztették. Mivel az átköltözéskor semmilyen felszerelési és berendezési tárgyat, valamint eszközt és műszert nem lehetett elhozni, az ott dolgozó egészségügyi személyzet (orvosok, ápolók, műtősök) amíg lehetőségük volt rá, s amit tudtak (különböző kötszereket, fehérneműket, orvosi műszereket) átcsempéztek a Wesselényi utcába. Miután az átköltözéskor a hatékony gyógyításhoz nélkülözhetetlen nagy orvosi berendezéseket (EKG-, és röntgenfelszerelést, sterilizálót) nem lehetett átvinni, ez nagymértékben megnehezítette az amúgy is sanyarú körülmények között működő intézmény munkáját. A közakadozásnak és más források felhasználásának köszönhetően, ezeket a felszereléseket sikerült biztosítani. Egyes források szerint 240 ágyas, más források szerint 180 ágyas kórházban rövid idő alatt 3000 főt láttak el. Jelentkeztek üldözöttek, szökött munkaszolgálatosok - akik konyhán és más helyeken dolgoztak kisegítőként -, továbbá itt leltek menedékre az alkalmazottak hozzátartozói is. Gyakran a beteglátogatók is hoztak élelmiszert és felszerelést a kórház számára. Az egészségügyi

személyzet a körülményekhez képest, megfelelő gyógyító tevékenységet folytatott. A nyilas hatalomátvételnél nagy változás következett be a kórház életében, miután tudták, „hogyan ezek a szélsőjobb oldali fegyveresek nem fogják tisztelni a kórházat, bármikor megjelenhetnek, erőszakoskodhatnak...és bárkit bármikor elhurcolhatnak.” (Lebovits, 2007, p. 152.) Ettől a félelemtől vezérelve, az üldözöttek között, több esetben öngyilkossági hullám söpört végig. Közülük nagyon sok - az ott dolgozó személyzet áldozatos munkája ellenére - is menthetetlen volt. A zsidókórház elnevezés helyett a homlokzatra új névtábla került *Nemzetközi Vöröskereszt Központi Szükségkórház* felirattal. A gettó felállítását után e névváltoztatás lehetővé tette, hogy az intézmény tovább működjön. A megváltozott név némi védelmet nyújtott a pártszolgálatosok zaklatásaival szemben. A kórház kapujában négy lefűzetett rendőr őrködött, ami valamelyest további biztonságérzetet adott, de a kórház maga is megpróbált, felkészülni védelmére, illegálisan beszerzett három revolvert, tizenöt tojásgránátot és egy géppisztolyt. Ez ugyan a védekezéshez nem volt elegendő, legfeljebb némileg visszatántorításra.

A zsidókórházakban - *Dr. Róbert (Roth) József* leírásából kiderül -, hogy milyen körülmények között látták el a sebesülteket, betegeket, mindenféle faji, vallási és politikai beállítottságra való megkülönböztetés nélkül. Lehetek akár csendőrök, SS-katonák, pártszolgálatosok is, nem csak üldözöttek. Erre egy példa, a csendőröket a műtét után, a munkaszolgálatosoktól levett vérből, vérátömlesztésben részesítették. „Éhezve, bombázások és aknavetők találatai közepette dolgoztunk. A műtő a pincében volt. Gyakran nem volt villany, sőt víz sem. Gyertyafénynél operáltunk.” (Szabó, 1996, p. 57.) „Alig volt géz, amiből tamponokat lehetett gyártani, a használt kötözőanyagot kimosták, sterilizálták.” (Lebovits, 2007, p. 153.) Az 1945. január 17-ről 18-ra virradóan eljövő felszabadulás után, még mindig nagyon sok feladat hárult a kórházra, a pusztító járványok megjelenése továbbá a külső támadások, újra és újra megtöltötték a kórtermeket betegekkal, de lassacskán azért végleg bezárult a Wesselényi utcai szükségkórház kapuja, és visszaköltözött az intézmény a Szabolcs utcába. Ez a legjelentősebbnek mondott zsidókórház - a többi zsidókórházzal együtt -, mint fogalom, az ott dolgozó alkalmazottak emberfeletti, megfeszített munkájának köszönhetően, örökre bevészte magát a történelembe.

4.6 Külföldi diplomaták részvétele az embermentésben

19. Wallenberg, Raoul - svéd diplomata

Pass-okat) olyan zsidóknak, akik családi vagy kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn Svédországgal. Megszervezte az embermentési osztályt, melyen végzett önfeláldozó munkájával több ezer magyar zsidó életét mentette meg a svéd védlevelek (Schutzpass) tömeges kiadásával. Védenceit nemzetközi gettóban, a svédek által védetté nyilvánított házakban helyezte el. Nem egyszer saját kocsijával ment a halálmenetek után, és védlevelek szétosztásával mentette az életüket. Raoul Wallenberg nem a hagyományos diplomáciai módszereket alkalmazta, a vesztegetéstől a zsarolással való fenyegetésig szinte bármilyen lehetőséget megragadott, hogy életüket menthessen. A svéd követség munkatársai először

A külföldi diplomaták szerepe is meghatározó és jelentős volt az embermentés folyamatában. Kiemelkedő alakjai: *Raoul Wallenberg, Per Anger, Lars Berg, Carl Lutz, Carl Ivan Danielsson*. *Raoul Wallenberg* 1944. július 9-én érkezett Budapestre - mikor a deportálások már javában zajlottak -, hogy humanitárius tevékenységet folytasson Magyarországon. (Munkája kapcsán korábban már két ízben járt itt.) Érkezése előtt a svéd követség már kiadott ideiglenes útleveleket (Provisorikt

Pass-okat) olyan zsidóknak, akik családi vagy kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn Svédországgal. Megszervezte az

embermentési osztályt, melyen

20. Anger, Per - svéd diplomata

21. Danielsson, Carl Ivan -- svájci diplomata

kezdetben megdöbbenek módszerein, később azonban, sikereit látva, teljes mértékben támogatták. Munkatársa, *Per Anger* szorosán együttműködött vele és a háború után megírta az emlékiratait, melyben részletesen beszámolt az embermentő tevékenységükről. A stockholmi *Raoul Wallenberg* Egyesület elnökeként, munkásságával sokat tett *Raoul Wallenberg* emlékének fennmaradásában és népszerűsítésében.

Carl Ivan Danielsson jelenlétével nagyban segítette és bátorított a svéd humanitárius osztály munkáját, bár ő maga közvetlenül nem vett részt az embermentő akciókban, de 1944 drámai hónapjaiban

ő és munkatársai maradása Budapesten nagymértékben hozzájárultak a *Raoul Wallenberg*

szervezte embermentési tevékenységben és annak sikerében. „A zsidó nép ki akarja mutatni háláját” azon „emberek iránt, és dokumentálni kívánja, hogy pusztán emberiségi indítékokból életüket kockáztatták zsidók életének megmentése érdekében. E cselekedetek elismerésével egyben elismerjük az emberekben lakozó jót, és kifejezzük az emberi szellembe vetett bizalmunkat.” (Shalev, 2009, id. Frojimovics és Molnár, 2009, p. 7-8.)

22. Lutz, Carl - svájci diplomata

23. Berg, Lars - svéd diplomata

5. Életmentő és a Holokauszt túlélő interjújának összegzése

5.1 Életmentő – Farkas Zsuzsanna

Az interjúalany és családja Fiumei úton élt a vészkorszak idején. Édesapja elítélte az a kormány intézkedéseit és mélyen együtt érzett a zsidó emberekkel. Az egész család ilyen beállítottságú volt. Az interjúalany kiemeli, hogy a környezetük ismerte a hozzáállásukat, többek között ezért mertek bátran, bizalommal fordulni hozzájuk. Az első ember, akit megmentettek egy zsidó kislány (Fuchs Marika) volt, akinek a nagyapja (Fuchs Vilmos) kérte meg a családot, hogy bújtassa el a kislányt. Az interjúalany édesapja rögtön igent mondott és mikor Budapesten már nagyon veszélyessé vált a tartózkodás, Isaszegen kibéreltek egy házat

és oda költöztek le ideiglenesen. 1944 nyarát itt töltötték viszonylag nyugalomban, de ez a Román Királyság felszabadulása utáni (1944. augusztus 23.) pár hétben megváltozott. Farkas Zsuzsanna interjújában kiemeli, hogy a történelmi leírásokból gyakran kimarad, hogy 1944 nyarán sokáig eufórikus, „kóros optimista” hangulat volt jellemző a lakosságra, hittek abban, hogy a háború nemsokára, néhány héten belül véget ér, és olyan sikeresen ki tudunk szállni, mint a keleti szomszédunk. Az édesapja nem volt ennyire optimista és mondta, hogy térjenek vissza Budapestre, mert hadviselés idején a város sokkal biztonságosabb, mint a falu. Megérzése helyes volt, Isaszeget háromszor foglalták el a németek és az oroszok, s a ház, ahol éltek a földdel vált egyenlővé. Ekkor az édesapa mondta a kislány nagypjának, hogy már nem tud olyan helyet biztosítani, ahol a kislány biztonságban lenne. Ekkor ő elkerült ideiglenesen egy másik családhoz Budapestre, majd az 1944-ben Amerikában ragadt szülők, 1946-ban ki tudták repíteni őt magukhoz. Az interjúalany elmondása alapján a Horthy-féle kiugrási kísérlet (1945. október 15.) után következett a vészkorszak, a gettósítás után elkezdődött zsidó emberek deportálása is Auschwitz-Birkenau-ba és más koncentrációs táborokba. Farkas Zsuzsanna elmondta, hogy élete egyik legborzalmasabb élménye az volt, mikor a Fiumei úti lakásukból, az ablakon keresztül látta, hogyan vezénylik végig a Fiumei-úton a zsidó embereket kettes sorban. A keretlegények (fiatal nyilasok) „felsőbbrendűségüket megmutatva” folyamatosan gúnyolódtak. Egy öreg néni, amikor sírt, hogy nem tud tovább menni, agyon akarták löni. Az interjúalany édesanyja ekkor hisztérikus rohamot kapott és az ablakból kiabált a nyilas katonáknak. „Nem anya szült benneteket, hanem vadállat, mert ilyen ember nem csinál, az Úristen hetedízíglén meg fog lesújtani rátok, mert az ártatlanok vére fölé kiált.” (részlet a Farkas Zsuzsannával készített interjúból) A lakosság reakciójából észrevették a nyilasok, hogy ez az emberek nagyfokú ellenérzéseket váltotta ki - aminek hangot is adtak -, a későbbiekben ezeket az „akciókat” szürkület után, mellékutakon végezték. Ezekből a halálmentekből két zsidó asszony megszökött, letépték a sárga csillagot (Fuchs Vilmos egyik alkalmazottja, Schillinger Sára és sógornője, Schillinger Aranka), és Farkas Zsuzsanna édesapjától kértek menedéket egy éjszakára. Édesapja ezt válaszolta „Keresztény lelkiismeretemet nem vehetem rá, hogy magukat hagyjam a halálba ki, hogy kiengedjem magukat a halálba, addig maradjanak nálunk, amíg jobb helyet nem találnak, a Jóisten megőrzi majd magukat és az én családomat is.” (részlet a Farkas Zsuzsannával készített interjúból) Sára végül másnap elment, de Aranka (Borcsa néni) velük maradt. Rá pár napra az interjúalany édesanyjának a varrónője is menedéket kért (ugyanígy, egy halálmenetből, megszökve, csillagot letépve), őt is befogadták. Ekkor elterjedtek a hírek, hogy sok

keresztény ember holtteste hevert az utcákon, akiket megöltek a nyilas katonák zsidó emberek bűjtatása miatt. Számos alkalommal üzeneteket is hagytak, hogy miért „búcsúzott el az árnyékvilágból az, aki ott feküdt.” (részlet a Farkas Zsuzsannával készített interjúból)

Egy nap egyszer egy csendőr kopogtatott a család ajtaján és mondta, hogy üzenetet hozott a Jakab családtól (a család régi, bizalmas barátja). Jakab Ernő üzent, hogy a Szőnyi gyűjtőtáborban vannak. Ekkor a korábban a Szent István parkban lévő csillagos házba összegyűjtött családot szétválasztották, őt és a lányát (Jakab Zsuzsannát – Farkas Zsuzsanna legjobb barátnője) gyalogmenetbe kényszerítették, felesége pedig ott maradt. Simon Gyula, zsidókkal együtt érző, nyilas viselkedést elítélő csendőr, hozott fel egy levelet, melyben, a Jakab család menedéket kért a Farkas családtól. Édesapja igent mondott és pár napra rá egy teherautóval ponyva alatt, megérkezett Jakab Ernő és Zsuzsanna. Jakab Ernő feleségéért, Farkas Zsuzsanna ment ez a csillagos házba 1944 novemberében és együtt kísérték a gettó területéről. Ez egy nehéz időszak volt a család életében, mert a bűjtatás mellett, az szovjet csapatok közeledtével megszűnt az élelmiszerszállítás Budapesten. Nehézségek árán tudtak élelmiszert szerezni, melyeknek egy részét az interjúalany - sokszor az életét kockáztatva - szállította a náluk lévő menekültek családjaihoz, akik a csillagos házakban ragadtak. Egy-egy ilyen látogatás során bejutott a csillagos házakba és saját szemével látta az ott uralkodó embertelen körülményeket, melyet az interjúban részletesen kifejt, alátámasztva ezzel a más embermentőktől, civil emberektől származó leírásokat.

1945. január 13-án érkezett a hír a családhoz, hogy a német csapatok visszavonultak. Ekkor Farkas Zsuzsanna édesapja azt mondta: „Ernő, mától kezdve éppen olyan szabad ember vagy, mint én.” (részlet a Farkas Zsuzsannával készített interjúból)

A II. Világháború befejeződése után a menekültek és a Farkas család útjai elváltak, de a Jakab családdal tartották a kapcsolatot. Farkas Zsuzsanna Jakab Zsuzsanna felterjesztésére megkapta a Yad Vashem díjat 1987-ben.

5.2 Holokauszt túlélő – Lang János

Az interjúalany 1937-ben született Óbudán, egyetlen gyermekként a családban. Szülei mindketten zsidó származásúak és munkás emberek voltak, másod- és harmadrendű polgárokként éltek az 1930-as 1940-es években. Lang János erről a korszakról mesélve megemlíti az 1920-as Numerus Clausus törvényt - amely a zsidó származású emberek egyetemre járását korlátozza - s kiemeli, hogy Hitler még nem volt ebben az időszakban

jelentős politikai tényező, munkásságát 1933-ban kezdte meg. 1944-ben a gettósítás kezdetekor (Budapesten és Pest megyében június 30 és július 3-a között zajlott) a Pacsirtamező utcai társasházat - melyben a családjával laktak - csillagos háznak minősítették és oda zsúfolták össze a környéken lakó zsidó embereket Adolf Eichmann utasítására. Az interjúalany emlékei szerint ebben az időszakban 15-20-an éltek együtt egy hámszobás lakásban. Következő állomásként a Zichy utcai általános iskola területére vezényelték őket a magyar katonák (ennek az iskolának a tanárait, kivétel nélkül megölték, a gyerekek pedig szétszéledtek). Lang János megjegyzi, - ez egy fájó pont számára is-, de az egész gettósítási folyamat során egyetlen német katonával sem találkozott, mindent a magyar csendőrség bonyolított le. A Zichy utcába kerülésük után nem sokkal érkezett a parancs, hogy hamarosan az óbudai téglagyárba szállítják őket. Ekkor az édesanyja megbeszélte egy keresztény asszony ismerősével, hogy mikor elindul a menet a téglagyár felé, vegye magához az elbűjtött kisfiút. A megbeszélte napon (1944 novembere), az anya el is rejtette Lang Jánost az épület pincéjében, de ő nem tudott ott maradni, és kirohant a már magyar csendőrség által csoportokba gyűjtött emberekhez, egyenesen az édesanyjához. Kis idő múlva megjelent a keresztény asszony és akkor édesanya „odalökte” a kisfiút egyenesen az ő karjaiba. Mint az interjúalany elmondta, évekkel később megtudta, hogy ezt az egész folyamatot egy magyar csendőr látta, de nem akadályozta meg, hanem elfordította a fejét. Ebből az interjúból is kitűnik, hogy a karhatalom tagjai között is akadtak olyanok, akik szemet hunytak az ilyen és ehhez hasonló kísérletek felett, ezáltal protestáltak a náci ideológiával szemben. A kisfiú egy hétig lakott az asszonynál, azért mert a szomszédok rájöttek, hogy egy zsidó kisfiút bűjtat és megfenyegették, hogy szólnak a magyar hatóságoknak, ha nem „szabadul meg” tőle azonnal. Ekkor az asszony a Nagydíófa utcai gettóba vitte őt. Az interjúalany szerint ez egy előre megszervezett folyamat volt, mert pontosan oda került, ahová a nagymamáját is bezárták. Lang János kiemeli, hogy nagymamájának köszönheti, hogy életben maradt. A gettóban lévő embertelen körülmények ellenére, mindig biztosított neki tiszta vizet és némi élelmet. Egészen a gettó felszabadulásáig (1945. január 18.) itt maradtak. Időközben megérkezett az édesapja, aki 1940-1941 óta folyamatosan munkaszolgálatban volt. Őt Erdélyben érte a felszabadulás. (1944. augusztus 23-án a szovjet csapatok elérték Román Királyság határát, ekkor az ország felszabadult.) Édesanyja - aki a Mauthauseni koncentrációs táborba került - 1946-ban visszatért hozzájuk. Az interjúalany biztos benne, hogy csoda történt, mert nagyon ritka volt, hogy egy család összes tagja túlélje a Holokausztot. Rokonai közül sokukat elvesztette (nagybátyja és két nagynénje éhen haltak a gettóban, unokatestvéreit megölték a katonák), ő mégis szerencsésnek tartja magát a történetek miatt. Lang János elmondta, hogy a

felszabadulás után leírhatatlan érzés volt megbélyegzés, utálat és megvetés érzése nélkül közlekedni Budapesten. Az interjúalany elmesélte, hogy az ő családjában – sok családdal ellentétben – sosem volt tabutéma a Holokauszt, gyakran beszélgettek róla és feltették a kérdést, hogy MIÉRT?! Sok-sok év után erre a kérdésre ma sem tudják a választ, ahogyan mi sem.

6. Izrael Állam Holokauszt Emlékhatósága, a Yad Vashem

Izrael Állam Holokauszt Emlékhatósága, a Yad Vashem 1953-ban alakult meg, pontosan ugyanabban az évben elfogadott Yad Vashem törvény alapján. Az intézmény e törvényben részletesen szabályozott feladata a holokauszt emlékének megőrzése. Célja, hogy bemutassa a nácik és a kollaboránsaik által elkövetett embertelen tetteket, hogy emlékeztesse a világot az elpusztított hitközségekre, zsinagógákra, zsidó szervezetekre és a hatmillió elpusztított zsidó áldozatra. A szervezet továbbá fontos feladatának tartja, hogy emléket állítson azoknak a nem zsidó embereknek, akik életük kockáztatásával zsidó embertársaik segítségére siettek, továbbá a világ elé tárják a zsidó ellenállási mozgalmakat. Elengedhetetlennek tarja még, hogy a következő nemzedékek megismerjék azokat, akik nem hallgatással és közönnyel viseltettek a brutalitással és gyilkossággal szemben. Azt tették, amit egy embernek tennie kellett. Ezeket az embereket nevezik Igazaknak, a Világ Igazainak, héberül *haszide ummot haolam*. A Yad Vashem intézet jelentős területen helyezkedik el, több részre osztható. Itt található a kutatóközpont, melynek feladata a Holokauszttal kapcsolatos dokumentumok (publikációk, tudományos értekezések, visszaemlékezések, levelek, naplók) gyűjtése, elemzése, feldolgozása, majd közzététele. Évente évkönyveket ad ki Jad Vashem Studies címmel, angol és héber nyelven. Könyvtára, információs központja és levéltára a világ legjelentősebb holokauszt gyűjteményével rendelkezik. Itt találhatóak meg többek között az Igazakról és tevékenységükről összegyűjtött tanúvallomások, dokumentumok. Múzeumi része kiállításokon, filmekben mutatja be a holokausztot, a zsidó ellenállást, a túlélők hazatérését Izraelbe és az újjászületett Izraelt. Számos olyan alkotás megtekinthető ott, melyek a gettókban vagy a koncentrációs táborokban születtek, valamint olyan művészek munkái is, akik a holokauszt borzalmait dolgozták fel. Az emlékhelyen látható a Nevek csarnoka, az Emlékezés völgye és csarnoka, a Megemlékezés dombja, a Mártírok és hősök fala, a

Hősiesség oszlopa, a Gyermekek emlékparkja - mely a másfél millió meggyilkolt gyermeknek -, az Emlékezés sátra, mely az elpusztított hitközösségeknek állít emléket. A Világ Népeinek Igazai emlékparkjában elültetett fák és emléktáblák őrzik a zsidómentők emlékét. (Lebovits, 2007, p. 156-157.)

A Világ Igazai kitüntetés odaítélésében illetékes állandó bizottság 1962-ben alakult meg. E bizottság tagjai önként vállalják feladatukat, az elnöki tisztelet pedig mindig az izraeli Legfelsőbb Bíróság egyik bírója tölti be. 1962-1971-ig Moshe Landau, 1970-1995 között Moshe Bejski, 1995-2005-ig Yakov Maltz, 2005 óta pedig Jacob Tuerkel bírósági elnök vezeti a Bizottságot, ami különböző kritériumok alapján dönt a kitüntetésről. Ezek pedig:

1. „a nem zsidó mentő személy olyan zsidón/zsidókon segített, akik életveszélyben voltak, vagy koncentrációs táborba hurcolás előtt álltak, ezért megmentőjük az életüket mentette meg;
2. a mentő személy mentőtevékenysége végrehajtásakor tudatában volt annak, hogy tetteivel saját életét, szabadságát és biztonságát veszélyezteti;
3. a mentő személy semmilyen anyagi ellenszolgáltatást nem kapott tetteért a mentés idején, és sem szóban, sem írásban nem részesült semmilyen arra vonatkozó ígértben, hogy a veszély elmúltával bármilyen anyagi kompenzációban fog részesülni;
4. a mentő aktív szerepet játszott a mentésben, azaz saját kezdeményezésére cselekedett, személyesen és felelősen vett benne részt, nélküle tehát a mentőtevékenység nem jött volna létre;
5. a mentőtevékenység hitelességéről a megmentettektől származó bizonyítékok rendelkezésre állnak, valamint - amennyiben elérhetők - más szemtanúktól származó beszámolók és hivatalos dokumentumok is (például olyan náci peranyagok, amelyek tanúsága szerint a vádlott zsidók rejtegetéséért, vagy zsidóknak nyújtott segítségéért állt bíróság előtt).” (Frojimovics és Molnár, 2009, p. 30.)

A Világ Igaza kitüntettetje egy oklevelet és egy emléklakettet vehet át. Az emléklaketten egy héber nyelvű felirat áll, mely magyar nyelven így szól: „Aki egyetlen ember életét megmenti, egy egész világot ment meg.” (Hiller, 2009, id. Frojimovics és Molnár, 2009, p. 10.) Magyarországról 1964 óta 725 ember kapta meg ezt a kitüntetést, - köztük van az interjú adó *Farkas Zsuzsanna* is. A világon közel 23 ezer embermentő személyt tüntettek ki.

Az interjúban is elhangzik, hogy mindig a megmentettek kezdeményezik, és teszik meg az ajánlást a mentők személyére. A mentés történetének leírásával, melynek hitelességét

tanukkal bizonyítják. A Bizottság ezen ajánlások alapos vizsgálata után dönt a kitüntetés odaítéléséről.

Nagyon sok mentő kiléte ismeretlen marad, mert a megmentettek nem élnek, de nagyon sokan vannak olyan megmentett emberek, akik a – könnyebb feldolgozás miatt - életük e borzalmas időszakát ki akarják törölni emlékeikből, emiatt nem emlékeznek a mentőik nevére. Ezen névtelen, ismeretlen hősök emlékének szobrot állítottak a Yad Vashem intézet parkjában.

A embermentők között is vannak olyanok, akik – talán a környezetüktől tartva, félelemből - visszautasítják a kitüntetés átvételét. Sok életmentő úgy nyilatkozik arra a kérdésre, hogy miért vállaltak ekkora kockázatot, azt felelték, hogy nem érdemelnek külön elismerést, dicséretet, csak azt tették, amit emberként tenniük kellett.

ŐK AZ IGAZ EMBEREK!

7. Felhasznált irodalom:

- Bajtay P. (szerk.). (1994). *Emberirtás-embermentés*. Budapest: Katalizátor Iroda. p. 9-16., 178-182.
- Braham, R. L. (2005). *A keresztény egyházak és a Holokauszt Magyarországon*. Áttekintés. In Rittner, C., Smith, S. D., Steinfeldt (szerk.). (2005). *A holokauszt és a keresztény világ*. Pécs-Budapest: Egyházforum Kiadó-Ballasi Kiadó. p. 194-201.
- Frojimovics K. - Molnár J. (szerk.). (2009). *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest-Jeruzsálem: Ballasi Kiadó-Yad Vashem. p. 42., 46., 100-101., 123-124., 169., 246-247., 275-276., 290., 297-298., 329., 332., 340.; 372., 367-368., 370-371., 404.
- Frojimovics K. - Molnár J. (2009). *A szakértők előszava a magyar kiadáshoz*. In Frojimovics K. - Molnár J. (szerk.). *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest-Jeruzsálem: Ballasi Kiadó-Yad Vashem. p. 31-35.
- Gushee, D. P. (2005). *Az embermentők – indítékok és erkölcsi megfontolások*. In Rittner, C., Smith, S. D., Steinfeldt (szerk.). (2005). *A holokauszt és a keresztény világ*. Pécs-Budapest: Egyházforum Kiadó-Ballasi Kiadó. p. 248-251.
- Karsai L. (2009). *Előszó a magyar kiadáshoz*. In Frojimovics K. – Molnár J. (szerk.). *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest-Jeruzsálem: Ballasi Kiadó-Yad Vashem. p. 21-30.
- Kotek, J. - Rigoulot, P. (2005). *A táborok évszázada*. Nagyvilág Könyvkiadó Bt.
- Kocsor J. – László K. (szerk.). (2008). *Különbéke. Embermentők és túlélők beszélgetései a holokausztról*. Pannonhalma: Bencés Kiadó. p. 9-11.
- Lebovits I. (2007). *Zsidótörvények-Zsidómentők*. Budapest: Ex Libris Kiadó. p. 59-79., 137-157.
- Renuveri S. (2009). *A Világ Igazai Magyarországon*. In Frojimovics K. - Molnár J. (szerk.). *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest-Jeruzsálem: Ballasi Kiadó-Yad Vashem. p. 11-20.
- Rittner, C., Smith, S. D. és Steinfeldt, I. (szerk.). (2005). *A holokauszt és a keresztény világ*. Pécs-Budapest: Egyházforum Kiadó-Ballasi Kiadó. p. 255-262.
- Szabó É. (szerk.). (1996). *Helytállás*. Budapest: Tusculanum 7 BT. p. 5-18., 56-57.

- Szita Sz. (1994). *Üldöztetés-embermentés*. In Szita Sz. (szerk.). *Magyarország 1944*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. p. 7-31.

Internetes források:

- <http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=portait> (Letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)
- http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=4_2_1 (Letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)
- http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=4_2_2 (Letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)
- http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=2&type=content&chapter=4_2_3 (Letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)
- http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=2&type=content&chapter=3_2_1 (Letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)
- http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=2&type=content&chapter=3_2_2 (Letöltés dátuma: 2013. 06. 01.)
- <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4038364> (Letöltés dátuma: 2014. 11. 11.)
- <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/who/pics/danielsson.jpg> (Letöltés dátuma: 2014. 11. 11.)
- <http://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1170909> (Letöltés dátuma: 2014. 11. 11.)
- <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/anger.asp> (Letöltés dátuma: 2014. 11. 11.)
- <http://www.wallenberg.hu/hu/raoul-wallenberg/eletrajz.html> (Letöltés dátuma: 2013. 06. 02.)
- http://www.ng.hu/Civilizacio/2004/04/Hatvan_eve_rendeltek_el_a_sarga_csillag_viseleset_Magyarorszagon (Letöltés dátuma: 2013. 06. 02.)
- http://magyaremlék.nolblog.hu/archives/2009/08/13/Magyarok_halaltaborokban_I__Buchenwald/ (Letöltés dátuma: 2013. 06. 02.)
- <http://www.degob.hu/index.php?showarticle=28#> (Letöltés dátuma: 2013. 06. 03.)

- <http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504847> (Letöltés dátuma: 2014. 02. 25.)
- <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4013891>(Letöltés dátuma: 2014. 02.25.)

8. Függelék:

8.1 Interjú Farkas Zsuzsannával (Embermentővel)

8.2 Interjú Lang Jánossal (Holokauszt túlélővel)

Interjú egy Életmentővel

(interjút adta Farkas Zsuzsanna 2013. 04. 26.)

„Ezt a kitüntetést azért kaptuk, mert két üldözött ismerőst és ismeretlent rejtettünk. Előre kell bocsájtanom, hogy gyakorlatilag, mint meg fogja tőlem hallani, ez olyan spontán cselekedet volt lelki kényszer hatására, tehát nem állt mögötte szervezetség, s nem volt intézményes háttere. Erről majd külön fogok beszélni, egyszerűen úgy történt, hogy ezek az ismerősök jelentkeztek nálunk és egy részük átmenetileg kért szállást, másik pedig menedéket. Ezt majd részletesen elmondom, és az édesapám, aki egy nagyon rendes ember volt az egyik menekítettünk, - az édesanyám varrónője -, mikor édesapám meghalt, a koszorújára azt íratta rá, „Egy igaz embernek!”. Tényleg egy igaz ember volt, egy hívő ember volt, demokrata volt, utálta a hitlerizmust, a Hitleréket, és gyakorlatilag ezen keresztül, tulajdonképpen egy csomó emberrel került, kerültünk összeköttetésbe, azon keresztül, hogy mi az egész család ilyen beállítottságú volt, és tulajdonképpen hát mertek hozzánk fordulni bizalommal úgy merném mondani.

Most az első személy egy kislány volt, Fuchs Marikának hívták, őt vagy hat éves volt, egy félárva kislány volt, mert a mama meg a papa az USA-ba ment, a New York-i világkiállításra '39 augusztusába és ott ragadtak mikor kitört a világháború. Ők azt hiszem kint is akartak maradni, mert akkor már ilyen nagyon zivataros idők voltak Európában, de hát nem is tudtak volna hazajönni, nos a kislány itt maradt, a nagypapa szeme fénye, most a nagypapa ismerte édesapámat, édesapám ugyanis pénzügyőri törzsfőfelügyelő volt, a dohányjövedéknek dolgozott 20 éven keresztül. A dohány állami monopólium volt, tehát magán cégeket az állam azért ellenőrizte, ezt az ellenőrzést végezte a pénzügyőrség és édesapám ennek a részlegébe (dolgozott), így ismerkedett meg ezzel a Fuchs Vilmostal, akinek egy ilyen cigarettapapírt készítő üzeme volt, mert akkoriban nem a dohány, cigaretták, voltak akkor is ilyen kész cigaretták, azért még az emberek többsége sodorta és ezt a papírt ilyen kis tömbökben.....

Na mindegy az lényegtelen, csak ismerte hivatalosan és ismerte édesapámnak az egész beállítottságát, a zsidótörvényhez való viszonyulását és apámnak az volt a véleménye, hogy a jó oszthatatlan és az az ország amelyik másodrendű állampolgárokat kreál, az előbb utóbb oda jut, hogy minden állampolgára másodrendű lesz. No most ezeket a szavakat én megjegyeztem, mert sokszor hallottam a szájából. Én 16 éves voltam '44-ben, tehát a zsidótörvény már '38-ban kezdődött, jóval előbb, és sokszor utána is eszembe jutott, mert bizony az lett a helyzet, hogy már ebben a nyilas korszakban is már aki nem volt üldözött a vallásánál fogva, az is másodrendű lett, hiszen nekünk sem volt szabad mozgásunk, meg katonaszökevényeket agyonlőtték, szóval borzalmas állapotok voltak. Arról már ne is beszéljek, hogy utána azután jött a szocialista diktatúra, amikor megint megszülettek a másodrendű állampolgárok – sikerült nekem is idebelezutnom – az édesapám ugye állami tisztviselő volt, hát nem voltunk X-esek, de hát nem voltam soha kiemelt káder, habár hozzá kell tennem, hogy a munkámat megbecsülték. Na most visszatérve erre a Fuchs Vilmos bácsira, ez amikor a németek bejöttek és megkezdődött a zsidók összeköltöztetése, édesapámhoz fordult és megkérte, hogy ezt az egy szem unokáját, a szeme fényét rejtjük el. No most hozzá kell azt is tennem, hogy az egész '44-re azért egyfajta eufória vagy, - hogy mondjam - kóros optimizmus jellemző volt. Ezt nem szokták a visszaemlékezésekben nagyon kiemelni, de

én végig úgy emlékszem rá minket is az éltetett, hogy őszinte legyek, hogy a háború előbb-utóbb véget ér, ugye június elején megszületett ez a második front az angol-szászok partra szálltak, aztán a nyáron már a határunkon voltak az oroszok, szóval azt hittük sokkal hamarabb fog befejeződni és sokkal simábban, mint gondoltuk, mint ahogy a végén be....

Szóval, de hát mindegy, hogy mi hajtott, a lényeg az, hogy megkérdezte az apámat, hogy nem lenne e hajlandó elrejtetni, elbújtatni a kislányt, és hát édesapám rögtön azt mondta, hogy „Természetesen.”. Anyámmal még megbeszélte, de hát anyukám soha az életben...olyan gyáva volt, mint egy nyuszi, apám egy bátor ember volt, anyám, mint egy nyuszi, de ő volt a hős a családban, mert nehogy soha egy szót nem szólt, hogy a gyerekeid életét veszélyezteted. Mert azért ez is benne volt, de ő is tulajdonképpen segített végig, szóval anyukám ennek az igazi hőse, szóval azt csak a Jóisten tudja az égben, mert tényleg előtört ez a nap, magában született, hát hogy mondjam félénkséggel. No most a kislányról még elmondták azt - mert az is egy érdekesség - bár szerintem különleges volt abból a szempontból, hogy ezt a kislányt úgy nevelték - vatták között -, hogy ő semmit a világon nem tudott. Tehát ez a Vili bácsi megkérte az édesapámat és minket is, hogy nem mondjuk meg neki, a kislánynak, hogy ő egy üldözött, tehát azért mondom, ő nem tudta, hogy milyen szituációban van. Hát apukám ennek ellenére azt mondta, hogy azért beszéljük meg vele, hogy hozzánk kerül Gyöngyi Marika néven erdélyi menekült, mert akkor Erdélyből már kezdtek azért már jönni az emberek. No most a kislányt hozzánk elhozták 24 órán belül, illetve 48 órán belül bebizonyosodott, hogy a kislányt senki idegennel nem lehet összehozni, mert az első akinek bemutatkozott - mint Fuchs Marika - az a sváb háztartási alkalmazott volt, aki egy nagyon jó indulatú nő volt. Rögtön mondta is anyámnak, „Hát miért tetszik mondani, hogy izé, ez a kislány jött és azt mondta, hogy Fuchs Marika, hát mit tetszik gondolni rólam, mi vagyok én?”, úgyhogy ez egy nagyon jóindulatú nő volt, hát tudta, hogy mi angolbarátok vagyunk meg ez meg az, abszolút megbízható volt. No mindegy de hát ő bemutatkozott „Nem Gyöngyi Marika vagyok, hanem Fuchs Marika.” Akkor eljött a nagynéni látogatóba, odament hozzá, bemutatkozott „Én nem Gyöngyi Marika vagyok, hanem Fuchs Marika.”, szóval a kislány, aki mondom nem tudta, hogy mi az ő helyzete, nem tudta megérteni azt, hogy miért csinálnak belőle Gyöngyi Marikát, kiemelik a családi környezetből, és kiadják Gyöngyi Marikának, hát ő minden esetben mindig leadta a drótot, hogy ő Fuchs Marika. Na hát ezek után mondanom se kell, hogy elég nagy lakásunk volt, nem lett volna probléma, hogy ott elrejtjük, de jöttek az angol bombázások, no most azt jelentette, hogy az óvóhelyre nem mertük levinni. Édesanyám arra felelt, hogy a kislány borzasztóan félt a robbanásoktól, mindenki félt, anyám is félt, na jó hát erre föl mit lehet csinálni, apám Isaszegen, tehát Pesttől viszonylag nem messze kivett egy házat, egy teljesen egyedülálló házat, aminek azt hittük akkor, hogy remek fekvése van. Remek fekvése is volt, csak az ostrom alatt teljesen elpusztult, szóval elég elszigetelt volt, mert három oldalról ilyen itt utca volt, itt utca volt, itt meg... de mindenütt ilyen sűrű sövény volt, egy oldalon volt csak szomszédunk, azok meg nagyon hosszan nevű tót, most már azt mondják szlovák család, gazdálkodó család, nagyon rendes emberek voltak. De hát hogyha azért a Marika kiment, kint volt a kertben és láttuk, hogy az Osznáék jönnek a kerítéshez - mert az rézkerítés volt - akkor már rohantunk nehogy véletlenül bemutatkozzon (nevet). Na jó de ez a kis közjátéktól eltekintve ez a '44 nyara Fuchs Marikával tulajdonképpen furcsán hangzik, de a körülményekhez képest tényleg nagyon kellemes volt a Marikának is meg nekünk is, mert hát kint voltunk szabad levegőn én se..., pesti lány vagyok én, nekem is egy rendkívüli dolog volt, hogy egész júniustól kezdve gyakorlatilag kint voltunk. És de hát ez véget ért, mert a románok augusztusban kapituláltak és az orosz csapatok szeptember 23.-án azt hiszem Battonyánál (?) átlépték a határt, tehát Magyarországra megérkezett a háború. Ennek mi borzasztóan örültünk, mert mondom eufóriában

éltünk, azt hittük na most egy-kettő héten belül már minden rendben lesz, azt reméltük, hogy Magyarország éppúgy ki tud lépni, ugrani a háborúból, ahogy a románoknak sikerült, ez sajnos nem ment. De a háború az közelebb jött, úgyhogy október elején már lehetett hallani sőt látni a torkolat tüzeket és lehetett hallani az ágyúzást. Mert ez az Isaszeg - nem tudom mennyire van Maga előtt a térkép - hát ez dél -keletre van Pesttől, úgyhogy ez pont abba az irányba esett bele, ahonnan az orosz csapatok jöttek és mi a mieink ágyúzását hallottuk de az is jó..... No most hát apukám hadat viselt ember volt, úgyhogy ő nem volt annyira optimista a háborút illetően, mint mi voltunk, nekünk, én 16 éves voltam, a nővérem 18, hát ez egy olyan még egy szenzáció volt. Ő azt mondta, hogy vissza kell menni Pestre, mert ha háború, ha harccselekményekre kerül a sor, akkor a nagyváros sokkal biztonságosabb, mint a falu. Na a próféta szólt belőle, mert azt az Isaszeget háromszor foglalták el és vissza a németek és oroszok úgyhogy abba a házból ahol laktunk kövek maradtak, hát pont az a nagyszerű fekvése, aminek alapján ugye mi úgy örültük, hogy szeparálva voltunk, hát három oldalról gyakorlatilag védve is volt, meg lehetett kifelé is menni... Ripityára ment a ház, úgyhogy azt nem tudtuk volna túlélni. De hát mi visszajöttünk Pestre. No most megint előállt a probléma, apukám ehhez a Vili bácsihoz fordult, s mondta, hogy itt a következő a helyzet, ha nagyon gyorsan nem ugrunk ki a háborúból és megint bombáznak..... akkor bizony nem tudjuk levinni a Marikát az óvóhelyre sem, mint mondtam a bombázást nagyon nehezen tolerálta. Na erre a Vili bácsi ugye ebben a nagy eufóriában mondta, hogy „sebj erre a kis időre már megoldom” és a Marikának örült szerencséje volt, mert valahol itt Pest környékén elhelyezték egy ilyen viszonylag magányos házban, már ilyen családi házban pontosabban, nem egy társasházban és ő sokkal jobban megúsza, mint mi a Fiumei úton az egész ostromot mert hamarabb elesett, azt a részt a németek feladták. Na a Marikának a szerencséje tovább tartott, mert ugye utánanyúltak a szülők és még '46-ban tulajdonképpen amikor még nem is volt valami nagy légi forgalom Európa és Amerika között, őt az amerikai, nem is követség nem volt követség, hanem ellenőrző bizottság amerikai tagjának közbejöttével, őt repülővel vitték ki Amerikába, ahol aztán a mama '47-ben eljött és felkeresett minket, mondta, hogy úgy érkezett meg mintha leküldték volna gyufáért az üzletbe, olyan természetességgel jött be. S akkor megkérdezték, hogy „Milyen volt a háború?”, azt mondta „Nagyszerű volt, a Farkaséknál volt a legjobb.” No most maga nevetett, s ebbe tényleg van egy öröm, ez volt az a kislány, azt hiszem az egyetlen talán az egész zsidó közösségből, amelyik úgy csinálta végig ezt a borzalmas korszakot, mint a Csipkerózsika az üvegekoporsóban, s nem is üvegekoporsóban volt, hanem egy üvegházban, nem vette észre. Persze később aztán elkezdtem gondolkodni, hogy ez tényleg annyira jó-e, az biztos, hogy a gyerekeknek nem tett jót a trauma, hát erre vonatkozólag én nem ismerem a kutatásokat. Más oldalról viszont az is fennáll, hogy ő semmi a világon nem tudott, hihetetlen kockázati tényező volt ez számára és hogy a későbbiek során ő hogy vélekedik a dolgokról, azt nem tudom mert aztán megszakadtak a kapcsolatok. De mondom ez olyan utólagos gondolkodás, mert mi akkor helyeseltük tulajdonképpen, szóval azt sem tudnám mondani magának, hogy ezen mi fennakadtunk, mi is ezt olyan természetesen elfogadtuk, hogy ez a kislány nem tud semmit. De ez már nem nem nem tudom, ezen gondolkodtam, de az biztos, hogy ennek a kislánynak egy happy end volt.

Na hát a többiekkel is azért többé kevésbé a Jóisten segítségével el lehet mondani, hogy nagyobb izgalmon nem mentek keresztül, most mondom sorba. Hát mint tudja, ez a kiugrás, ez a Horthy-féle kísérlet nem sikerült és hát jött az a korszak, amit joggal neveznek vészkorszaknak. Megkezdődtek a deportálások. Akkor már miután a hadsereg, az orosz hadsereg már Budapest határába volt, a Dunántúlon már a vonatokat pedig azt hiszem katonai célokra használták, amennyire egyáltalán volt közlekedés. Itt egy gyalogmenetben hajtották ezeket a

szerencsétleneket, ők össze lettek zsúfolva még áprilisban az Eichmann utasítására a sárga csillagos házakba és azután onnan a házakat sorban kiürítették, szerencsére nem mindegyiket, mert aztán beállt az ostrom, de jó részét kiürítették, s gyalogmenetben hajtották egy kis batyuval a kezükben. Na most mi akkor mi a Fiumei úton laktunk, miután mondtam, hogy apám pénzügyőri törzsfelügyelő volt, hát a Fiumei úti pénzügyőri laktanyába – az most is ott van –, ami egy nagy védelmet nyújtott, mert apám ott volt a legmagasabb rangú abban laktanyában, nem laktanyai parancsnok volt, de hát tisztelték, és ugye a nyilas razziák voltak a környéken, de a kapuőrség mindig elutasította őket, hogy hát itt nincs semmiféle zsidó menekült, mert ugye vagy szökevény, nem azt mondták, hogy menekült, hanem szökevény. Na viszont szökevények érkeztek. Először még, bocsánat nem először az volt a helyzet, vagy legalábbis nálunk, a fényes nappal azon a széles Fiumei úton hajtották ezt a szerencsétlen sereget. Hát az volt az egyik legborzalmasabb élményem és élményünk - borzalmasabb volt, mint amit lehetett látni filmen vagy inkább fényképen - azok a csöndes, kettes menetek, melyek a Fiumei teljes szélességébe özönlöttek, hajtották az öregeket, gyerekeket, várandós anyákat. Nézni is borzalmas volt, Amellett a keretlegények, ezek a nyilasok úgy látszik egy performance-t akartak ott csinálni, mert csúfolódtak, egy öregasszony ott visított, nem tudott menni a szerencsétlen, s akkor agyon akarták löni (jaj). Szóval rettenetes volt, anyukám ott hisztérikus jelenetet kapott, és elkezdett kiabálni, hogy nem anya szült benneteket hanem vadállat, mert ilyen ember nem csinál, az úristen hetedíziglen fog lesújtani rátok, mert az ártatlanok vére fölé kiállt (a Bibliát mondtam), úgyszólván elvonszoltuk az ablaktól, mert mi a magas földszinten voltunk, hát ott még meg lehetett volna hallani, úgyszólván beadtak neki valami hideg vizet vagy mit és bezártuk az egyik szobába. Na ez szerencsére ez a ... mondjuk tortúra volt, mert ott ment el az ablakunk alatt és olyan lárma volt, hogy nem igaz, nem lehetett meglenni, aztán úgy látszik rájöttek arra, hogy ez egy ellenpropaganda a nyilasoknak, úgy a továbbiak során este volt ez a kiürítés és inkább szürkület után a mellékutakon terelték ezt a szerencsétlen.....mondom a mi környékünkön, a 8. kerületben ott elég sok csillagos ház volt. No most ennek köszönhető az, hogy le tudtak lépni egy páran. Először az volt a helyzet, hogy kimentem, este 7 óra tájban csöngettek és ott állt két nő és édesapámmal akartak beszélni, s bevezettem őket. Az édesapám az íróasztala előtt ült, hát kiderült, hogy Schillinger Sára volt, ennek a bizonyos Fuchs Vili bácsinak az alkalmazottja, ez ilyen családi vállalkozás volt, a Vili bácsitól tudta, hogy mi mentettük a Marikát és a sógornőjével együtt lelépett ebből a gyászmenetből, letépte a csillagot, a Mosonyi utcába – az egy macskaugrásra volt tőlünk – és tudta, hogy itt a laktanyába lakik az édesapám viszont a Marikát is ide vittük és bekérezkedett. Apám szó nélkül beengedte őket és egy napra kért menedéket magának és a sógornőjének s akkor továbbmennek s akkor mondta édesapám azt, hogy keresztény lelkiismeretemet nem vehetem rá, hogy magukat hagyjam a halálba ki, hogy kiengedjem magukat a halálba, addig maradjanak nálunk, amíg jobb helyet nem találnak, a Jóisten megőrzi majd magukat is és az én családomat is. No most ez volt apám álláspontja, azért mondtam ezt így el. No most ez a Schillinger Sárka másnap tényleg elment tőlünk de ottmaradt a sógornő, Schillinger Aranka volt a becsületes neve, de mi elneveztük Borcsa néninek, mert egy nyírségi, azt hiszem nyírségi parasztasszonyra hasonlított, tehát teljesen úgy nézett ki, egyébként olyan nagyszerűen is tudott főzni, mint a nyírségiek, egy életvidám, nagyszerű nő volt és egy rendkívül ügyes szakácsnő is volt, mert jóformán a semmiből is tudott csinálni dolgokat, úgyszólván a végén, ő volt, amikor már sokan voltunk, ő volt aki főzött, anyukám már egyébként is egyre kevésbé bírta magát, nagyon kivolt, beteg is volt aztán ezután. Szóval aztán az első állandó tagunk ez a bizonyos Borcsa néni volt. No akkor a következő pár nappal később megjelent az Eta, ez az anyukámnak a varrónője volt, nekem is varrt, hasonlóképpen ő is egy társaságban jött, azt hiszem a

testvérével jött, ők is a Mosonyi utcába bekanyarodván letépték a csillagot és jöttek ide, hát tudta is, hogy anyám itt lakik. No most mondanom se kell ugyanaz a szöveg, ők is azt mondták, hogy megpróbálnak elmenni, no most a testvére aztán el is helyezkedett, és akkor ő viszont ott maradt. Ott maradt, de aztán nem is kereste, mert akkor mondta anyukám, hogy izé, ha itt van a Borcsa néni, a te menekülted, akkor nekem is, az Eta is itt fog maradni. Ezt az én nyúlászívű anyukám mondta, tehát ő eleve elvágta azt a lehetőséget, nagy lehetőségek nem voltak, hát jól megvoltunk. Akkor már voltunk ketten. No most tovább ment ez a história, hát akkor már a nyilas terror az dühöngött az egész országban, de a városban is és akkor már érkeztek a hírek is, hogy bizony találtak holttesteket, keresztényeket meg nem keresztényeket vagy azért mert katonaszökevények voltak vagy azért mert túlzásnak találták.. vagy panaszkodtak vagy pláne valaki a zsidóknak a védelmére valamit mondott... Gyorskezüek voltak a derék nyilasok, rögtön lepuffantották, de volt, akit aztán kísérték a Duna partra, mondom az utcán lehetett már hullákat látni az ostrom előtt is, hát a nyilasok löttek agyon, néha még cédulákat is oda tettek és közölték a nagyérdemű közönséggel, hogy miért búcsúzott el az árnyékvilágból az aki ott feküdt. Na rémuralom volt.

Ebben a rémuralomban, hát az egyik este csöngetnek és anyukám kinyitja az ajtót és ott áll egy csendőr. Hát anyukám halálra várt, ugyanis a csendőrök végezték a zsidó lakosság begyűjtését és a bevagonizálását, úgyhogy hát meglátta a csendőrt hát.....Azt mondja ez a csendőr, hogy „ne tessék nagyságasszony ne tessék tőlem félni, nem akarok semmi rosszat, a Jakabéktól hoztam üzenetet. Hát anyám reszkető inakkal beengedte, mert még mindig nem tudta, hogy ez egy ilyen beugratás e vagy tényleg az. Megint bement édesapámhoz és akkor kiderült a következő. Nekem volt egy nagyon jó barátnőm, a legjobb barátnőm, úgy hívták, hogy Jakab Zsuzsanna, a Mária Terézia Leánygimnáziumba együtt jártunk és sült-főve együtt voltunk, ismertem a családot is, meg ők is, mert hát jó barátságban voltunk. No most velük a kapcsolat fent maradt, még '44 nyarán is, valahányszor Isaszegről bejöttem Pestre vagy majdnem minden alkalommal elmentem és meglátogattam őket, a Szent István Parkban voltak egy csillagos házban, mindig megnéztem, hogy mi van velük. Ők megvoltak. Közben a Jakab Ernő bácsi orvos volt, azt behívták munkaszolgálatra, akkor édesapám még meg is látogatta a munkaszolgálatba csomó cigarettával, amit úgy ki is osztogatott a parancsnokoknak is meg az izéknek is a (boka)munkaszolgálatosoknak is és az Ernő bácsi mondta is, hogy rettenetesen felment az ázsiója neki és egy idő múlva el is engedték onnan. No most azért mondom, mert voltak családi kapcsolatok, ugye az Ernő bácsi bizalommal volt az édesapám iránt, ezt azért kell előre bocsátanom, mert a Jakabék, a Jakab Ernő bácsi és a Zsuzsi, tehát az Ernő bácsi, aki üzent, azok a Szőnyi gyűjtőtáborban voltak. Ugyanis a következő történt, a kiürítés, a ház kiürítése során, a szétválasztották a családot, egyébként ez nem volt ritkaság úgy tűnik, tehát a Zsuzsit és az Ernő bácsit bevágták egy ilyen gyalogmenetbe, a Bözse néni pedig maradt. Tehát a Jakabné, mert Bözse néninek hívták. És az Ernő bácsi eljutott a gyalogmenetben a szerencsétlen Zsuzsival, aki nem volt egy izomkolosszus, hanem egy, hát egy vékony kis fiatal lányka volt, hát ezzel Szőnyig jutottak, elég szép távolság és ott volt egy gyűjtőtábor, ahol leültették ezeket a deportáltakat lehetetlen körülmények között. A parancsnok, azt hiszem az is orvos volt, az egy erdélyi..., csak mert civil volt, akit behívtak katonának és úgy belecsöppent a katonaságba, aztán úgy rásózták ennek a Szőnyi menekült tábornak valami vezetője volt, utált a nyilasokat és rettenetesen sajnált a zsidókat. Na most volt még néhány ember, egy csomó komisz nyilas is volt, szóval félreértés ne essék, szóval ott az a Szőnyi tábor se volt olyan, hogy paradicsom, biztonságban lehetett valaki, de hát arra volt lehetőség, hogy itt ott segítsenek egy-egy falattal vagy egy-egy embernek a menekülése előtt becsukták/behunyták a szemüket. Na most ez az Ernő bácsi – egyébként nagyon szimpatikus ember volt,

egy orvos, megnyerő ember volt -, s ezt azért mondom el, ezek a menekülési sztorikban, én rengeteget hallottam utána, később, sokszor az emberi fellépés nagyon sokat számított, mert az ő terve azért utólag, mert én utólag jöttem rá, hogy ebbe azért nagyon sok kockázat volt nagyon sok emberre nézve, nem csak ránk nézve, mert megkérte az egyik, illetve vállalkozott az egyik csendőr rá, - ez volt a Simon Gyula nevű csendőr -, akit egy nyílt parancssal, tehát ennek a..., elfelejtettem a nevét már ennek az egyébként derék orvosnak, ennek aki mentette végül a Jakabékat, tehát egy nyílt parancsot adott neki, mert feljött Pestre egy teherautóval és feljött hozzánk, tulajdonképpen levelet nem hozott, de egy üzenetet, hogy feljöhetnének e a Zsuzsival, hogy tudunk e helyet biztosítani, illetve kérte apámat. No most apukám ott állt ugye egy csendőrrel szemben, aki semmit a világon nem tudott mondani és mutatni, tehát teljesen az emberismeretére meg a bizalomra épített akkora mikor azt mondta, hogy „Igen, jöjjenek.” És azzal indokolta édesanyámnak – aki érthető módon reszketett -, hogy beszélt, kikérdezte ezt az embert, ez egy becsületes ember, és olyan őszinte részvétellel beszélt azokról a szerencsétlen deportáltakról és olyan mértékben elítélte ezt az egész nyilas „virsaftot” és a kegyetlenkedéseket, hogy ebbe meg lehet bízni, ő maga is ezzel kockáztat. Na miután megvolt a megállapodás, egyszer csak egy szép napon egy nyílt parancssal teherautóban ponyva alatt feljöttek Pestre, hát ugye csendőri nyílt parancssal végigengedték, bejöttek hozzánk és ott is maradtak. No maradt még a családegyesítés, mert a Bözse néni az itt maradt Pesten. No most őérte az én nővérem ment el, mert őt ki kellett hozni a csillagos házból és a nővérem egy nagyon csinos 18 éves lány volt és ő elég határozott fellépésű volt, felvette a legjobb gúnyját, elegánsan retiküllel és fogta magát és azt hiszem, hogy elkutyagolt – mert akkor már nem lehetett a jármű..., nem volt már villamos – hanem hát szépen elsétált gyalog sötétedés után, mondanom sem kell, de hát novemberben már fél 5kor sötét van és elment a házba és ott megfogta a Bözse nénit, és a Bözse néni felvette a legjobb bundáját és szépen kísétált. A csillagos házakról majd fogok beszélni, a bemenetel meg a kijutás nem volt olyan nehéz, ott ahol kapuórség volt, tehát a - hogy mondjam – a deportáltak vagy a bezsúfoltak adták a kapuórséget, azok ugyanazt a sorsot viselték és abszolúte segítőkészek voltak, tehát bejutni is lehetett könnyen meg kijönni is. Nos majd elmondom, hogy mire kellett vigyázni, mert én nem mindig vigyáztam. Tehát így a családegyesítés sikerült. No most mi volt ebben a szerepem, nővéremet már úgy nagyjából elmondtam, hogy miért kaptuk különben a kitüntetést, mert hát ez egy családi vállalkozás volt, tudniillik ez az öt ember, aki ott volt velünk, azért mondtam hetet, mert egy darabig, az Etának a testvére is velünk volt, mindegy, de az csak egy darabig volt, tehát az ostrom viszonyai között, meg az ostrom előtti viszonyok között ez egy borzalmas nagy megterhelés volt, mert tudnia kell, hogy ahogy az orosz csapatok közeledtek, gyakorlatilag megszűnt a közellátás s megszűnt egyáltalán az áruszállítás, meg a háború volt, tehát magyarán mondvá élelmiszerhiány lépett fel Budapesten. No most az volt a szerencse, hogy a nagymamám az egy második férje egy fűszeres volt, neki voltak kapcsolatai, tehát ő tudott felhajtani élelmiszert, apukám pedig a szolgálati okokból megtartották az autóját, mert neki nagyon sok kiszállása volt vidékre, mint mondtam az összes dohányárut ellenőrizte. Na eladta a kocsiját, az utolsó pezót, úgyhogy volt valami pénz is. És a nagymama megszerezte az élelmiszert én pedig szállítottam, nem csak haza, hanem vittem a nálunk ragadt menekültek családjához is, mert azok a szerencsétlenek meg ott maradtak. Úgyhogy én ezen keresztül ismerkedtem meg tulajdonképpen kettő család a Schillinger Borcsa nénit azt nem kellett ellátni, a Schillingerék valahogy ellátták magukat, de az Eta testvéréhez, mamájához (???) és a Jakab nagymama is ott maradt. Tehát őhozzájuk vittem hetente élelmiszercsomagot egy kosárban. No most ez egy múlt élmény volt számomra, egy elég borzalmas élmény, én azok közé a keresztények közé tartozom, akik belülről is látták, hogy hogy néznek ki ezek a csillagos házak, mondhatom, hogy borzalmasak voltak. Az első az az Angóra

utcában volt, ahol az Eta családja lakott, hát ott el kell mondanom, hogy az összes ház sötét volt, miért ne lett volna sötét, ugye villanyvilágítás, azt nem is tudom, hogy tudták megoldani, le a kalapot a villamos művek előtt, mert azért elég tisztességesen szolgáltatotta a villanyt, de hát ezekbe a házakba sötét volt, nyilván nem tudtak fizetni sem rendesen. No most hideg volt, fűtés nem volt, hát hogy lett volna fűtés, amikor se szén se fát nem szállítottak Budapestre, tehát tök hideg volt, sötét volt. S az ember bement a lakásokba, amik megszűntek magánlakások lenni, mert egy csomó embert összezsúfoltak, mondjuk az is aki meg tudott lépni valahonnan, az is oda menekült, tehát rengetegen voltak, mint a heringek. S bement az ember, s pláne végig egymásba nyíló szobákba és akkor látta, hogy ülnek egymás mellett székeken, nem is tudom, hogy hogy tudtak aludni, hát nyilván volt olyan helység, ahol a földön aludtak, de hát mit mondjak halálra várt, mozdulatlan arccal, mert mit tudtak csinálni. Hát ugye akkor még ezek a kis rádiók nem voltak, zsidóknak rádiókat nem engedélyeztek, tehát újságot nem is..., volt újság, de csak akkor vásárolhattak, hogyha a déli szünetben, mert egy vagy két órára engedélyezték, hogy vásároljanak hát az amennyire elég volt. Tehát gyakorlatilag híreik nem voltak, olvasni nem lehetett, ültek a sötét hidegben halálra várt arccal, vagy nem is halálra várt, hanem mozdulatlan arccal. Borzasztó volt. Borzasztó volt tudja a reménytelenség, nagyon sok volt köztük az öregember. Nyomasztó volt, szörnyű nyomasztó volt. No most hát mondanom se kell aztán a ... Mindig öröm volt az, hogy hírt kaptak, mert levelet is vittem, meg élelmiszert vittem, mondjuk az egy olyan jó érzés volt, de hát ez tényleg rémes volt belülről látni. Ott lehetett mondjuk a hétköznapiakat látni a nyilas razziák között, még azt is – hogy mondjam magának – idegileg meg lelkileg kellett bírni, nagy nagyfokú tartás kellett ahhoz, hogy valaki végig tudja csinálni, még akkor is, hogyha ült egy csillagos házban, még az is. No most volt egy nagy élményem is, ez pedig a Jakab nagymama meglátogatása során. Az élményemet saját magamnak köszönhetem, mert oda már úgy jártam, mint a jó kútra, az egy elég jól megszervezett ház volt, ott volt egy kapuőrség, ők mindig beengedtek, csöngettem, beengedtek. Na egy szép napon délben megyek, hát látom nyitva van a kapu, nagy örömmel egyenesen bemegyek, nem vettem észre, egy teherautó van a közelben, nyitott teherautó én hülye egy katonai teherautó, mentem be nagy elánnal mert én gyorsjárású pláne akkor, mentem kb így be, (megmutat - én) egyszer csak megálltam, mert olyan távolságban, mint mondjuk ahol az a fehér hattyú van (kb. 2m-re attól a helytől ahol ültünk – én) ott volt a ..., háttal volt fordulva egy nyilas testvér, karszalagos nyilas és mellette a kapuőrség, az a fiatalember mentette meg az életemet, életünket, mert az a fejével intett, hogy kifele, menjek kifele, én megfordultam, nagyon vigyázatlanul rohantam, mert hogyha azon a teherautón valaki lett volna, valószínűleg az a nyilas, aki a teherautón ült, az ment be, annak ott kellett volna állni és nem vettem volna észre, de senki nem volt. Elkezdtem futni mert akkor jöttem, jah elfelejtettem mondani, a nyilas testvér azért állt nekem háttal, mert óriási kiabálás, zaj volt, jött felülről, ott randalíroztak a nyilasok, hát nem tudom, hogy mit csinálhattak, de sikoltozás volt, szóval rémes volt az is, hozzájárult az egész ügghöz. No most akkor futottam, úgy futottam, hogy a Szent István Körúton – akkor azt hiszem Szent István körútnak hívták – és utána a Honvéd utca sarkán álltam meg és ha ráesett a tekintetem egy plakátra az volt a, statárium része volt, egy felhívás volt, hogy mindenki aki a zsidó szökevényeket élelemmel ellátja, meg megmenti, bűjtatja halállal, ilyen nagy betűkkel arra emlékszem, hogy csak kivétítve halállal, bűnhődés, statárium (??) meg ez meg az. Na ezt megláttam, akkor jöttem rá, hogy egy kicsit veszély van, és akkor sírva fakadtam, de azért összeszedtem magamat és hazagyalogoltam a Fiumei út az majdnem a Keleti pályaudvar, ez pedig a Pozsonyi út volt. De hát az egy hétig nem mentem, aztán megint mentem, de akkor már nagyon vigyáztam. No most az egész sztorit azért mondom el, mert akkor jöttem én rá, hogy ami veszélyes volt az, hogy az ember bejut, tehát nagyon körül kellett nézni, hogy nincs-e valami veszély

és nagyon kellett kifele sietni, mert ilyen razziáknak ki volt téve az ember mindig. De hát az Isten, a Jóisten megsegített, úgyhogy így megmenekültünk és akkor (??) január 13.-án jöttek a laktanyába jelenteni édesapámnak, hogy a németek éjszaka kiürítették az egész tömböt, hogy jelenleg senki a világon nincs, nincs katonaság, tehát teljesen a németek visszavonultak és akkor apukám – annál a nagy jelenetnél ott voltam – akkor apukám jött, mert másutt aludt, mint a heringek egybe, mi is úgy aludtunk, mert olyan sokan voltunk és azt mondta „Ernő mától kezdve épp olyan szabad ember vagy mint én.” No most erre az Ernő bácsi a Rákosi korszak kellős közepén visszaemlékezett és azt mondta „Pistám épp olyan szabad ember vagy te is mint én.” (nevet) Ez volt a Rákosi korszakban, de hát mondjuk azért a nagy veszélytől megmenekültünk, mondom Ernő bácsinak ragyogó humora is volt és olyan elviselhetővé tette az egészet. Na elviselhető, egy kicsit túlzok, mert az igazság az, hogy az ember 16 éves korában azért nem fél, meg 18 éves korában sem és ott volt a Zsuzsi és úgy elmondhatom hogy Fuchs Marikára érve, nem mondom azt hogy a legnagyobb érzésem magamat, de marha sokat röhögünk, már elnézést a kifejezésért, szóval (nevet) ugye hát apám dohány..... Volt és néhány cigarettát loptunk és akkor még dohányoztunk is, az egy óriási nagy dolog volt, hogy akkor 16 évesen titokba és a szenteltvíztartóba nyomtuk el a csikkeket. Szóval ilyen élményeink is voltak, de hát mondom magának, hogy a fiatalság az sok mindent jelent, másképpen nézi az ember a dolgokat ifjú korában még. És mondom magának persze az öregek másképp viszonyultak, például a Bözse néni, az időnként odament az ablakhoz és nézegetett ki a függöny mögül és bizony ő látta, hogy a nyilasok razziáznak, ő félt is, hogy be is jöttek, de mindig elküldték őket, úgyhogy ettől is megmenekültünk. Tehát mondjuk ennyi volt a történet. Egyszerű a történetem, mármint látja, itt nem volt intézményi háttér, nem volt szervezetség, még csak nem is gondoltunk előre rá, ez csak így jött spontánul és így jöttek el ezek az emberek, akik hozzánk fordultak, maguk sem gondolták volna, hogy ilyen kéressel előálltak volna, de mi se. Tehát ez volt.

No most nézze még el szeretném mondani, mivel maga kutat, hogy ennek azért érdekes, hogy mondjam hátterei, melléköngéi voltak az egész menekítésnek. Tudniillik a jeruzsálemi barátnőmtől tudom, mert az egy osztálytársam volt az egyetemen, aztán a francia-angol szakon együtt tanultunk. 11-szer nagyobb volt az esélye annak, aki az ismeretlenbe lépve...., nem nagyon tudta, hogy hova fog menni, de letépte a csillagot a mellényről és lelépett a halálmenetből, 11 szeres volt a túlélési esélye, ahhoz képest, aki a menetben bent maradt. Ami egy óriási tanulság, hogy ilyen esetben, amikor egy ilyen szörnyű diktatúrával áll az ember szemben, kényszerhelyzetben van, hát magyarul mondva az emberi természetes ösztönnek kellett volna és kellett engedelmeskedni, hogy az ember megmeneküljön. Nos ez a természetes ösztön szólalt meg mindazokban, akiket mi menekítettünk. Ugyanis az Auschwitz-ról nem volt tudomásunk, tehát az hogy mi vár azokra a szerencsétlenekre, akik a menetbe bent maradtak, azt nem tudtuk. később..... Azért is csodálatos, mert az igazság az, hogy '44 júliusában azt hiszem, hogy ez a bizonyos Auschwitz-i jegyzőkönyv – biztos halott róla – az eljutott Magyarországra. Ezt több példányban - Horthyhoz eljutott, meg a követségre eljutott, egyébként is több helyre eljutott. No most én olvastam is – nem sokszor – de bizony voltak olyanok, akik erről hallottak, de hozzá kell tennem, hogy szerintem viszonylag szűk kör lehetett, mert ennek azért nagyobb visszhangot kellett volna kapnia. Hozzá kell tennem, hogy nem volt elég meghallani ezt a hírt, hanem el is kellett hinni. És hogy miért mondom ezt, kettő dolog. Az egyik. Én magam is mikor januárban valamikor '45-ben olvastam az újságban, hogy az oroszok bementek – azt hiszem Auschwitzról írtak – a táborba, ahol találtak egy gázkamrát és egy óriási krematóriumot, és leírták a szörnyűségeket, meglehetősen hitetlenkedve olvastam, mert azt mondtam, hogy ilyen embertelenség nincs, hát lehet, hogy valami..... Ezt, ezt egyszerűen nem tudtam elhinni, aztán mikor jött a

következő hír, akkor már persze részletesebben, akkor már sajnos kiderült, hogy igaz, de mondom első megvillanásra így nagyon hihetetlennek tűnt. Nem csak én voltam így. Az én jeruzsálemi barátnőm mesélte nekem, hogy '44 novemberében valamikor, amikor ő a déli szünetben a szüleivel elment bevásárolni a nyilasok elkapták őket és őt lekapcsolták, a mamát meg a papát elengedték. No most őt bevágták az óbudai téglagyárba – nem tudom, hogy halotta-e a nevét – az egy borzalmas hely volt, egy gyűjtőtábor, onnan indították a halálmeneteket. No most az én Panni – Bíró Panninak hívták az én barátnőmet, egy nagyon értelmes kislány volt – bement, körülnézett és látta a lehetetlen állapotokat ott, egyszerűen semmi a világon nem volt ami alkalmas lett volna, hogy embereket ellásson étellel, takaróval vagy egyáltalán fűdéssel, hogy az eső ne essen be, szóval lehetetlen állapotok voltak, s eszébe jutott egy történet. '44 nyarán a papa – aki egy vallásos zsidó ember volt, és a hitközségbe úgy bejárt, nem is tudom lehet, hogy tagja is volt, nem tudom – az hallotta a kapcsolatain keresztül, hogy Budapestről a zsidó tanácshoz érkezett egy iromány, amit állítólagos zsidó fiatal emberek írtak, akik megmenekültek – nem megszöktek bocsánat – megszöktek egy német munkatáborból, ahol borzalmas dolgok vannak nem dolgoztatják, illetve dolgoztatják is, egyszerűen kivégzik a deportáltakat, tehát nem munkatáborról van szó, hanem kivégzőtáborról. No most ők ezt a hírt nagy fenntartással fogadták, maga a papa sem hitt benne így elmondva, hogy az ember nem látta a papírt, így elmondva. Az, hogy van egy óriási krematórium, meg, hogy százazreket végeznek ki, tudja ez olyan technikailag is olyan furcsának tűnik, mert valahogy nem is technikailag, az ember nem akarja elhinni, nem akarja elhinni. A mama volt az, aki azt mondta, hogy „Nana a németektől minden kitelik.”. És a Panninak eszébe jutott, hogy a németektől minden kitelik, és akkor elkezdett gondolkodni, ezt ezek az emberek, a nagy részük alkalmatlan arra, hogy munkát végezzen, egyáltalán életben sem marad Németországig, hogy itt sürgősen le kell lépni és odasomfordált a kapuhoz és mit ad Isten mit nem, akkor tapasztalta, hogy a nyilasokat leváltották kiskatonák – fiatal katonák – és veszekedtek. No most a nyilasok elvonultak, odasomfordált és ki akart menni, de elutasították, de ő azért szívós maradt és másnap este megint sötétedés után ott ólálkodott a környéken és észrevette, hogy egy katona áll csak ott és odament hozzá és kérte, hogy engedje ki. Erre az fogta magát és hátat fordított neki, mire ő két kézzel fogta a bátorságát és kiment a kapun. Gondolta két eset van vagy utánam lő vagy nem. És nem semmi nem történt, kiment a kapun ott állt bódultan, de valahogy elvergődött, az is egy nagy hősi cselekedet volt, mire eljutott valahova az ötödik vagy a hatodik kerületbe egy csillagos házba, ott aztán befogadták és valahogy aztán a szüleit is lassan megtalálta. No most ezt mondom magának ez az egyetlen tanúm azok közül az emberek közül akiket én ismerek, aki halott erről az Auschwitz-i jegyzőkönyvről, mondom ez is tulajdonképpen ennek használt, mert a Panninak az életét mentette meg. Én ezen nagyon sokat gondolkodtam, hogy nagyon mi lehetett, nem hogy mi lehetett az oka, biztos, hogy ez volt az oka, hogy sokszorosítás nem volt, életveszélyes volt egyáltalán ilyen mondani, de sajnos ez az Auschwitz-i jegyzőkönyv ez elég szűk körben vált ismertté, ez ez sajnos ez baj és most sem tudom tulajdonképpen, hogy azok például a követségek, meg a Horthy fiúk is, akik megszervezték ezeket az akciókat, tudomásom szerint ők sem mondták, hogy mi vár azokra akik mégis nekimennek. Nem tudom hogy, persze a kor is olyan volt, hogy sok bizonytalanság meg rémhírek meg meg ez meg az, de az is biztos, hogy a tájékozottság az elsőrendű dolog és a bizalmatlanság az ilyen nyilas társaságokkal szemben. Szóval ezt tudom mondani még.

No aztán még valami van tudja, az egész időnek a szelleme, ez már az én eretnek meglátásom, az, hogy intézményes védelem nem volt, mondjuk a katolikus egyház a kolostorokat megnyitotta a menekültek előtt, tehát itt '44-ben egy csomó embert megmentettek, ezt is mondjuk úgy, hogy nem verték nagy dobra, mert nem lehetett, de valamit csináltak. A mélyen tisztelt szövetségesek, azonban jobbról és balról, keletről és nyugatról

hozzá kell tennem, hogy a kisujjukat nem mozgatták meg. No most a háború befejezésének 50 éves évfordulóján, akkor lehetett kérdéseket feltenni a szövetségi ellen ilyen katonai információs stábnak, lehetett feltenni kérdéseket a háborúról és a cselekményekre vonatkozólag. Hát most valaki megkérdezte, hogy - ami az én oldalamat is fúrta -, hogyha tudomásuk volt Auschwitzról, akkor miért nem bombázták le az oda vezető útvonalakat, amire az a válasz volt, hogy a háborúban minden bombára és minden... na az elsődleges célja a háború minél gyorsabb befejezése volt és arra nem volt idő és energia, hogy a mentéssel foglalkozzanak. No most azóta meg kell mondanom, hogy némileg megváltozott a politika mentalitása, mert azóta már az ilyen humanitárius mentés azóta már megszületett, de ez akkor nem született meg, meg azért valamit lehetett volna felülről is tenni azzal az erővel ahogy Drezdát lebombázták, sokkal kisebb erővel le kellett volna bombázni az Auschwitz felé vezető vasútvonalat például. Mondjuk ez is csak egy részleges segítség lett volna, én csak azért mondom, hogy itt egy általános, hogy mondjam majdnem, hogy az egész emberiségre kiterjedő tájékoztatásra van szükség. Itt nem csak az felelős emberéletekért, megmaradásért vagy pusztulásért, aki pont olyan helyen van, hogy látja, hogy mi van, a baj sokkal szélesebb körű általában és sokkal több helyen kell beavatkozni. Itt nem lehet ilyen lokális gyógymódokat alkalmazni. Itt mindenkinek magába kell nézni, mert meg kell mondanom, ott voltak a partizánok, azok példának okáért még a hadifoglyokat sem mentették, nem hogy politikai foglyokat sem mentettek, zsidó deportáltakat sem mentettek, ők kizárólag a német hadoszlopokat támadták meg, vasútvonalakat robbantottak, tehát harci cselekményekben segítettek mind a két oldalról, tehát ebben nem volt különbség az oroszok és az angol-amerikai, angol-szászok között, tehát ők gyakorlatilag a német katonai erőt akarták rongálni, de az, hogy a szerencsétlen emberek ott rohadtak - bocsánat a kifejezésért - különféle táborokmélyén, arra már a figyelmük nem terjedt ki, pedig esetleg ott is lehetett volna segíteni.

A háború után tartották e még Önök a kapcsolatot Jakab Zsuzsannával?

Nézze egy darabig fennmaradt, aztán tudja az útjaink elváltak, mert ő az orvosi egyetemre iratkozott be, én pedig francia-angol szakra, én akkor összebarátkoztam a Pannival, aki aztán elég hamar, még az utolsó lehetőséggel kidisszidált Izraelbe, egy cionista volt, most is ott van, a Jeruzsálemi egyetemet ő angolt tanított, ő az egyetlen, akivel én kapcsolatban vagyok, időnként felhív telefonon. No az igazság az, hogy mindenki közben meghalt. A Jakab Zsuzsi barátnőm is, ő volt az utolsó aki, a menekültek közül megmaradt. Nézze ők már idős emberek voltak, anyám, apám is meghalt. A nővérem még él, a halálos beteg férjével, úgyhogy így maradtunk... Ebben a lakásban egyedül én vagyok most már itt életben.

Hogy kereste fel Önöket ez a társaság...mesélne nekem erről az...?

Hogy hogy sikerült az ünnep? *Igen.* Nézze az én édesanyám ill. a nővérem egy zsidó emberhez ment feleségül, és aki megmentette nem is a testvére aki értesült erről YAD VASHEM a lehetőségről, gyakorlatilag a sógorom kereste meg a Jakab Zsuzsit és tudta és Ők készségesen ill. leírták a menekítés történetét, tehát Ők kérvényezték meg ezt nem a mentőnek kellett indítani, nem is indítottuk, hanem akit megmentettek mindig azokhoz fordultak. Tehát Ők intézték el úgyhogy ezen keresztül aztán '87-ben még egyébként élt a Jakab Zsuzsi, meg Eta is más már nem élt, anyukám is élt még, apám már nem élt. Nézze ezt tudom mondani, aztán ha valami kérdése van esetleg nyugodtam Amit én tudok mondani az az amit láttam és amit hallottam. Egy pár dolgot

ami engem azóta is érdekelt, van nekem egy könyvem, de az a szovjet állapotokról ír... azt a Panni barátnőmtől kaptamleírta az ottani cionista mozgalom megalapításának történetét azt se tudták, hogy egy zsidó vallási szertartás szerinti esküvőt hogyan kell megrendezni, mert ott teljesen széttzilálták az egyházat, a zsidó felekezetet úgyhogy ott egy rabbi nem volt az egész Szovjetunióban, de nem ez volt a legnagyobb baj, hanem az, hogy üldözték őket. Nagyon sokan az ottani állapotokat a nálunk uralkodó állapotokkal hasonlították össze... Aztán van egy másik könyvem, az egy nagyon kedves ember a szerzője akit ismertem személyesen Londonba sikerült kimenekülnie, aki egy bécsi fiú gyakorlatilag az egész családját elpusztították, egyedül Ő menekült meg leírja – ..az egy nagyon megrázó könyv..- a családjának a történetét. Ez az érdekes benne, hogy nem krónikát írt és történelmet, hanem a családjának a történetét. Ezen keresztül ismeri meg az ember tulajdonképpen, hogy hogy, és mi történt. Ő is leírja azt, amit én alá tudok valahogy húzni, 1938-ban a mamájának egy német keresztény barátnője felkereste őket, leutazott és az mondta, hogy milyen állapotok vannak Németországban. Csodálkozással hallgattak. Tehát Ausztriában, Bécsen nem voltak tájékozva arról, ill. amit hallottak azt nem vették komolyan, hogy ottan egész komoly korlátozó intézkedéseket léptettek életbe és egyre szigorúbbakat.

Milyen intézkedéseket?

...hát első, hogy kiszorították őket a gazdasági életből, tehát üzletet nem tarthattak fenn, a hivatali állásból, a bankból kirakták őket és így tovább. Megtiltották a keresztényekkel való házasságot.. de hozzá kell tennem azt is, hogy ugyanaz az ember írja le, hogy amikor Ő Berlinbe utazott, mert Berlinbe adtak Auschwitz után kivándorló vízumot zsidóknak a papája, pontosabban a bécsi barátján keresztül szerzett Neki azt hiszem Írországba beutazó vízumot. Elment Berlinbe, hogy ott felvegye a vízumot, s az unokatestvére várta a saját kocsival , s mondta hogy először megmutatom Neked Berlint. S mondta, hogy Neked zsidó létedre kocsid van, s itt kocsikázol..? ” Elájult”- mert a bécsi állapotok sokkal rosszabbak voltak akkor mint Berlinben, úgyhogy Ő akkor azt állítja, s biztosan így is a helyzet, hogy a lakosság a legkomiszabb.. igazság szerint Bécsben bánt el a zsidókkal, a németek ott Berlinben sok náci volt.. az humánusabb volt.. de sokkal humánusabban viselkedtek. Sokkal rosszabb bizonyítványt állított ki az emberek viselkedéséről Ausztriában, mint Németországban. Ezt mint érdekességet mondtam el.

Igen, Németországból indult ez az egész ez nagyon meglepett, nem is gondoltam volna....!

Hát nézze, azt azért ne feledjük, Hitler Adolf gyakorlatilag osztrák volt, az osztrák antiszemitizmust vitte át, de nem kellett a németeket sem sajnálni, mert csőcselék mindenütt van...meg fanatikus.. Nézze a gazdasági válság azért az embereket kiforgatja magából. A szegénység azért egy nagy kegyetlen...Németországban azt hiszem a lakosság fele már munkanélküli volt a 30-as években, s világos , hogy könnyen lehetett irigységet szítani azokkal szemben, akik nem jöttek ki az állásból, tönkrementek, mondjuk a zsidóság akik iparral és kereskedelemmel foglalkozott, egy jó részük jobb körülmények között élt ezek ellen lehetett uszítani, meg volt a táptalaj. Ez ez nagy kerítő a szegénység...irigység...

Igen, ez borzalmas dolgokra tudja sarkalni az embert....

Igen mert gyakorlatilag a gazdasági válság az, ami átrajzolta Európa politikai térképét, mert hogyha azt veszi tekintetbe, hogy 1939. január 1-én hogy nézett ki Európa és hogy néz ki most ...ott már látható hogy volt középen egy nemzeti szocialista Németország -már bekebelezte Ausztriát és Csehországot is- ott már eleve egy nacionalizmus, antiszemitizmus...

Olaszországban a fasizmus egy árnyalattal „jobb „volt mert gyakorlatilag az alapító okiratban nem volt benne az antiszemitizmus. Hitlerék meg eleve azzal indultak. Mussolini csak Hitler hatására vette át.....

Más embermentőket Ön ismer, volt az Ön közvetlen környezetében?

Nem, nem volt, azért akiket megismertem véletlenül későbbben, nem nemvolt a közvetlen közelemben ezek úgy spontánul alakultak ki. Persze olyan is volt, én a zsidó ismerőseimen keresztül hallottam egy csomó sztorit. Számtalan olyan embermentő volt,- mint ez a kiskatona-, aki hátat fordított az én Panni barátnőmnnek. Sokat kockáztatott, ügyesen, emberségesen csinálta. Tömegeket nem mert menteni, de ha valaki odament hozzá... Sok ilyen ember volt tulajdonképpen egy pillanatnyi impulzus hatása alatt segített ismeretlennek. Ismeretlenül országút mellett parasztházakba ment be, aludt széna között enni adtak Neki ismeretlen emberek... Ilyenek is voltak... Ami azért azt is mutatja, hogy az emberekben sok jószág is van...megszánja a szenvedőket...

Köszönöm az interjút!

Interjút lejegyezte:

Ilyés Ivett Bernadett

ELTE-BGGYK HALLGATÓ

Interjú egy Holokauszt Túlélővel

(interjút adta Lang János 2013. 05. 03.)

Az életéről, annak alakulásáról szeretném, ha mesélne - egészen kis gyermekkorától kezdve. Tudom, hogy zsidó származású, milyen volt a keresztényekhez fűződő viszonya, viszonyuk?

No akkor a következő van. Én a 75-öt betöltöttem, a 76. életévemben vagyok, 1937-ben születtem, nem messze ide, Óbudán. Én mindig III. kerületi voltam. Apám, anyám szintén óbudaiak, egyedüli gyerek voltam, testvérem nem volt, amennyire emlékszem rá, de ebben nem vagyok egészen biztos, de majdnem biztos, hogy lett volna utánam, tehát '37 után lett volna még egy gyerek, de azt már a szüleim nem vállalták a körülményekre való tekintettel. Szóval Óbudán születtem, apám is, anyám is zsidó volt, mind a kettő, nem vegyes házasság volt, mind a ketten zsidók voltak. Az apám - ez egy mókás dolog - itt volt munkásemberek az óbudai Goldbergen gyárban, az anyám ilyen háztartásbeli - ha tudja mi ez - kategória volt ez annak idején és ugye én '37-ben születtem, azért vannak - mondjuk a 40-es évekről már valamilyen emlékeim - szóval léteznek. Még annyi hozzátározik a korrektséghez, hogy a nagyszüleim - az apai nagyszülőket nem ismertem, ők nagyon korán elhaltak - az anyai nagyszüleimre emlékszem. A nagyapám az 1942-ben meghalt ágyban párnák között, tehát ő nem volt szenvedője a Holokausztnak, a nagyanyám pedig 1965-ben halt meg és ővele egy fedél alatt éltem és tulajdonképpen ő is nevelt fel engem. A zsidósággal kapcsolatban olyan meghatározó, nagyon erős emlékeim csak olyanok vannak, amelyek például, mondok egy példát: ahhoz kapcsolódnak, hogy kicsi gyerek voltam, 1942-ben amikor 4-5 éves voltam, onnan már vannak emlékek, a nagyapám még elvitt ide az óbudai zsinagógába, ahol ma a Köves Slomó is működik. És én nekem az, hogy én egyáltalán ezen a zsinagógával és a Slomóval tulajdonképpen a zsidó filozófiával, eszmeiséggel kapcsolatba kerültem, az nagyon nagyon nagyon, egész életemben úgy éltem meg az életemet, mint zsidó, tehát ez énnekem nem volt problémám..... hogy az óbudai zsinagóga mikor visszakerült a zsidó közösséghez 2010-ben, akkor az számomra - ha szabad mondanom, nem tudom, használok ezt a kifejezést - reveláció volt, azokba, azok közé a falak közé menni, melyekre még emlékeztem és most szépen a körülményekhez képest rendbe hozták, ez az évtizedek során volt televízió-stúdió, meg volt filmstúdió felvételre, meg minden volt, mindenre használták csak erre nem, és akkor jöttek a Slomóék és azok valahogy visszaszerezték ezt a ...nem is tudom, hogy mondjam talán államtól, vagy várostól, nem tudom, hogy ki volt a tulajdonosa jogilag. Hát én így kerültem ugye a II. Világháború, igen, a II. Világháború és az ezt követő évek azok már úgy tulajdonképpen később tudatosultak bennem, nevezetesen az, hogy a szüleim velem együtt meg a körülöttem lévő emberek, azok úgy élték meg az ő életüket az 1930-as, 40-es években, mint másod, meg harmadrendű állampolgárok. Hát ugye 1920-ban volt az első úgynevezett zsidótörvény, bár ezt nem úgy hívták, hanem ez volt a Numerus Clausus - biztos hallott róla - és 1920-tól, ezt úgy szoktam a gyerekeimnek, unokáimnak, dédunokáimnak is úgy meséltem el, hogy bizony az Adolf Hitler a maga náciizmusával abban a formában, ahogy itt ma ez megjelenik, most hogy mondjam én - Isten őrizz nem a politikára gondolok, nem erről van szó - hanem egyszerűen a tanulmányok során, egyebek és 1920-ban, mikor Magyarországon meghozták az első törvényt vagyis a Numerus Clausust, az Adolf Hitler a világon nem volt, - nem úgy mint ember, mert korábban született - de mint politikai tényező, senki nem volt. Így aztán meg is

kérdeztem az apámat - hát ez már ugye a felszabadulás után történt, mikor én már részben kamasz, részben felnőtt s aztán magam is családos ember lettem, meg is kérdeztem az apámat, hogy hogy tudták azokat az éveket, mondjuk a '30-as '40-es éveket végigélni Magyarországon másodosztályú, harmadosztályú állampolgároként. Hát szegénykém nem tudott rá válaszolni, széttárta a karját és azt mondta, hogy „Így történt.” pont. Én a magam részéről Pacsirtamező utca 11-ben laktam szüleimmel együtt, az az óbudai Amfiteátrumnál van, tudja talán, hogy mire gondolok. Az óbudai Amfiteátrummal szemben van ez a ház, és az csillagos ház lett. Tehát a házra kiraktak egy ilyen nagy izét, sárga csillaggal, ott összeköltöztették az embereket, olyan zsidókat, akik nem csillagos házban laktak, tehát onnan meg kirakták őket s akkor odajöttek a csillagos házba. Úgyhogy a mi – az egy három szobás lakás volt, a Pacsirtamező utca 11-ben – én nem tudom, talán 15-en vagy 20-an laktunk ott, szóval valami ilyen emlékeim szerint. És akkor onnan '44 - valószínűleg ez érdeklí inkább, hogy ilyen zsidósággal összefüggő dolgok, nem egyéb dolgok. Tehát onnan 1944-ben kellett eljönni, először a Zichy utcába, amely most már nem igen létezik, van egy emléktábla, nem rég avatták fel, erre a Zichy utcai zsidó közösségre emlékezve. Ott volt egy iskola, ott volt egy ilyen általános iskola szerűség, egy zsidó iskola, azoknak a tanárait kivétel nélkül mind megölték, a tanulók hát körülbelül olyan korúak, mint én, azok szintén szétszóródtak vagy életben maradtak vagy nem maradtak életben, és onnantól pedig egyenes út volt nekem a gettóba. Azt is tudja, hogy micsoda. A gettóban az itt Pesten volt a Dohány utca, a Rumbach Sebestyén út, Nagy Diófa utca, én speciel a Nagy Diófa utca 15-be voltam. Azóta már megnéztem magamnak, még a lakást is megnéztem magamnak, egyébként a nagymamámmal voltam ott és öneki köszönhetem, hogy életben maradtam és megmaradtam. Hát mit mondjak még erről az időről, hát azt, hogy hogy miért kellett oda menni, hogy mentek oda, hát ezt biztos mind tudja.

Igen, annyit tudok amennyit a könyvekben olvastam és a tanulmányaim során megtanultam, de ha Ön esetleg van személyes emléke róla és el tudná mondani, annak nagyon örülnék.

Hát kedvesem, mondok egy érdekes dolgot – mit mondott gyógypedagógiát tanul, akkor ez magát érdekelni fogja. Az előbb említett házban, a Zichy utca 9. egyébként, ott összegyűjtöttek több 100 embert, zsidó embert. Volt egy nagy terem, ott mit tudom én ötvenen aludtunk a lakásokban, szóval ez egy ilyen gyűjtőhely volt, ahonnan aztán a nyilasok, a rendőrök, a katonák, csendőrök, tehát itt szeretném hangsúlyozni és ez egy tulajdonképpen egy nagyon fájó pont, de meg kell fogalmazni, németeket nem is láttam, német katonát vagy SS-t vagy ilyesmit, ezt mind amiről én itt most beszélek a magyarok bonyolították le. Ebbe a Zichy utca 9-be, mint mondtam összegyűjtötték a zsidókat, engem is, az anyámat, a nagynénémet, a másik nagynénémet, szóval a családot úgy nagyjából egészéből. Akkor jött a parancs, hogy másnap reggel, mit tudom én 7 órakor vagy két nap múlva reggel - ezt tudták valahogy a szüleim - akkor viszik az egész társaságot a - volt egy kifejezés annak idején, transzport - viszik az egész társaságot, az óbudai téglagyárba. Az anyám egyébként onnan a téglagyárból került el Mauthausenbe, egy koncentrációs lágerbe, ott az amerikaiak szabadították fel őket. És az anyám valamilyen óbudai ismerősével, egy keresztény asszonnyal megbeszélte, hogy engem - én akkor voltam 7 éves, 6-7 éves - engem ő el fog bűjtatni, ők elmennek, ahova viszik őket - gondolom akkor még nem tudták, hogy hova - engem pedig el fog bűjtatni ez a keresztény asszony. S akkor az anyám azon a bizonyos reggelen engem - erről megvannak az emlékeim - levitt a pincébe, ott - ez olyan csúnya időben, november lehetett '44-ben télikabát volt rajtam - levitt a pincébe, hogy én maradjak ott és aztán majd fog jönni ez a néni és engem onnan elvisz magához. Őket összegyűjtötték az utcán egy ilyen nagy csoportba, én meg lenn voltam a pincébe, mint

kisgyerek - azért mondtam, hogy magának ez a szakmája - mint kisgyerek a sötétben elkezdtem félni, de nagyon. Olyan nagyon, hogy zokogtam és fölöttem és ott már álltak az emberek, fegyveres rendőrök, csendőrök, nyilasok körülvették őket és én meg odarohantam az anyámhoz, hogy én ne maradok ott egyedül. Hát az anyám persze átölelt, vagy valami ilyesmit csinált, de akkor ő már észrevette valószínűleg picit távolabbról, hogy ez a bizonyos néni jön. És akkor, hogy ez a néni odajött a közelembe, vagy a közelünkbe, akkor az anyám engem így meglökött, hogy hogy szinte a karjaiba és én emlékszem arra, tudom, aztán később, évek múlva az anyám ezt nekem el is mesélte, hogy ezt egy rendőr látta, egy fegyveres rendőr látta és azt is, hogy ez a néni engem átfogott és aztán kézen fogott és elvitt. És ez a rendőr elfordította a fejét, úgy csinált, mint aki ezt nem veszi észre. Ez úgy megmaradt bennem. Hát a többieket elvitték, én ehhez a nénihez kerültem, körülbelül egy hétig voltam nála, itt Óbudán a Kiskorona utcában. Ott lakott és aztán a szomszédok azt mondták, hogy ez egy zsidó gyerek, ennek innen el kell menni, ha nem küldi el vagy nem viszi el, akkor följelentjük a - azt hiszem - Körzeti Testvérnek vagy hogy hívták ezt a nyilas megbízottat és akkor ez a néni elvitt engem a gettóba, ahol ma a Dohány utcában van egy ilyen emléktábla és akkor engem ott belökött a gettóba. Nagy palánk volt, fegyveres őrök, ő meg belökött. Valószínűnek tartom, hogy ez valahogy meg volt szervezve, mert én ott találkoztam a nagymamámmal. Tehát ez nem lehetett egy véletlen valószínűleg. No, én a gettóban a nagymamámmal együtt vészeltem át a - hogy mondjam - novembertől január 18-áig azt az időszakot, ameddig a szovjet hadsereg, emlékszem egy tankkal betörték a gettónak a palánkjait, meg jöttek a katonák, meg mit tudom én, szóval ameddig föl nem szabadították. Január 18-án vagy valahogy így szabadult föl, hát Buda sokkal később, mert itt még folytak a harcok. Hát a gettóról, hát az egy nagyon emlékezetes korszak, még vannak emlékeim. Ha hiszi, ha nem még emlékszem arra az illatra - ha szabad azt mondanom szagra - ott főztek valahogy, mit tudom én, amit tudtak főzni, például volt olyan, hogy megfőztek egy döglött lovat, vagy megfőztek ilyen sárgaborsót meg ennek a szaga még benne van az orromban, ha hiszi, ha nem, ez ilyen furcsa dolog. És akkor ott még kellett egy kicsit segíteni, aztán ezért kaptunk egy lábos sárgaborsót, akkor azt hazavittem a nagymamának, nagymama megmelegítette vagy nem tudom mit csinált vele, azért volt, olyan emlékem nincs, hogy ne lett volna, mondjuk az udvaron valahol ne lett volna víz, vagy ilyesmi azt hiszem, hogy volt, de ezt én nem tudom pontosan. A nagymamának köszönhetem, hogy én életben maradtam, aztán én ott találkoztam nagynénivel, nagybácsival ott a gettóban másik nagynénivel... *(hosszabb szünet)* mind a hárman, akiket most említettem meghaltak, gyakorlatilag éhen haltak. Nem volt mit enniük. Aztán, hogy közben betegek lettek vagy - ettől már nem emlékszem pontosan - éhen haltak. A gettóban voltunk még....*(a gondolat megszakadt)* a gettóban terjedtek mindenféle hírek: - itt van a vörös hadsereg, ennyire van, a németek feltalálták a csodafegyvert, a gettót aláaknázták, a gettót nem aknázták alá, a Horthy majd közbe lép, a Horthy nem lép közbe - szóval mindenféle hírek keveredtek a levegőben, mígnem aztán, mint mondtam január 18-án felszabadult a gettó. És még ott voltunk a gettóban, amikor nagymamám, - szobában voltam, vagy nem tudom - ez egy olyan ház volt ahol ilyen körfolyosók voltak fölfelé, én meg a földszinten voltunk. És a nagymama talán a konyhában én meg a szobában, amikor elkezdett kiabálni, hogy Jancsi – az vagyok én – itt az apád! És akkor az apám valóban bejött, megjött aki '940 - '41 óta rendszeresen munkaszolgálatos volt, - azt is tudja, hogy az mi - munkaszolgálatos volt és amikor én '44-ben nem a vidéki zsidóságról beszélek, - mert az egy másik ügy - tehát '44 Budapest - bekerültünk a gettóba hát akkor Ő már felszabadult valahol Erdélyben volt munkaszolgálatos. A románok korábban kivonultak a háborúból s a vörös hadsereggel együtt már felszabadították azokat a helyeket. S valahogy apám időben haza keveredett, úgyhogy Ő már '45 januárjában, februárjában itthon volt Pesten. Hát

onnan kezdve meg vége lett a háborúnak és hát kezdődött egy élet, ami elmondhatatlan, *(elnyújtott, nyomatékos)* senki által nem lehet ezt megfogalmazni, hogy mit jelentett az, hogy az ember megvetés, utálat és megbélyegzés nélkül kimehetett az utcára. Szóval ez egy hallatlanul *(elnyújtott, nyomatékos)* nagy dolog volt, hát természetesen a környező társadalom megélte, az egyik ember negatív, a másik ember pozitív élményét, a harmadik ember egyetértett, a negyedik ember nem értett egyet, akkor borzasztó vegyes felvágott volt, akkor hogy az emberek ez az ostrom kifejezés, és hát az ostrom az ostrom, ott halomra gyilkolták egymást az emberek. A mi kis hazánk belekeveredett egy háborúba, ahol istenesen megverték őket, de nagyon *(hosszabb szünet)* ennek a vereségnek a következményét tulajdonképpen sok-sok generáció viseli és viselte ugyanúgy, ahogy én, ahogy közvetlen holokauszt túlélő vagyok. Beszéltem is és tudom is és ismerem – a nagy fiam, aki most 43 éves volt – annak az életét Ő egy holokauszt túlélőnek első generációja. Tehát az én leszármazottam s az orvosok azt mondják, - mert volt Neki ilyen, olyan, amolyan problémája – s az orvosok azt mondják, hogy az, amit én átéltem az egy következő generációban is kimutatható meg látható. Hogy így van, vagy nincs így, erről az orvosok erről többet tudnának beszélni, hát ez az Ő dolguk. Mindenesetre sok helyről hallottam és olvastam, hogy ilyen holokauszt másodgenerációs problémák igen is pszichológiailag és magatartás formában, életvitelben, karrierben – mindenben az égvilágon – család fogalmának a megélése, meg mindenben benne vannak. Ezek a dolgok, hát valami ilyesmit gondoltam elmondani. Mit mondjak? Mi az, ami érdekli magát még?

Mi történt az édesanyjával?

Túlélte 1946-ban hazajött, nagyon beteg, részben lovas kocsival jött, részben vonattal, részben gyalog. Arra emlékszem, hogy az amerikaiak - Ő mesélte - *(hangsúlyos)* én csak azt mondom, amit Ő mesélt, az amerikaiak felszabadították Őket, s azt mondták nyitva a világ hova akartok menni? Mehettek volna Amerikába, mehettek volna Izraelbe. Izrael akkor még egy nagyon nagy kérdőjel volt, mert az angolok akkor ezt még akadályozták, szóval ez egy hosszú történet, nem akarok belebonyolódni. De a lényeg az, hogy haza keveredett 1946-ban és elég hosszú ideig Ő beteg volt. Aztán gyógyították az orvosok, és Ő fölépült és egy nagyon aktív, nagyon komoly tagja lett a társadalomnak. Az apám az munkaszolgálatos volt - arról az előbb beszéltem - s még van két nagybácsi, Ők is életben maradtak, azok is munkaszolgálatosak voltak, de életben maradtak. Az egyik itt a másik ott, hazajöttek, az egyiknek a családját úgy irtották ki, hogy Ő maradt meg egyedül, 21 embert irtottak ki körülötte. Gyerekeit, testvéreit, apját, anyját, oldalágait, mindenkit, 21 embert. *(hangsúlyos)*

Ő meg életben maradt. Érdekes, Ő egy - ha visszaemlékszem erre nagybácsimra, - nem egy olyan ember volt aki azzal töltötte az életét, hogy ebbe a - mondjuk így - rövidebb tragédiába beleásta volna magát és folyton sopánkodott *(hangsúlyos)* volna, Ő egy jó humorú ember volt. Sokat nevető, nagyon - nagyon klassz ember volt. Idős korában, 86 éves volt, amikor meghalt. Én temettem el.

Nos, a nagy kérdés, ami egész életemben végig kísért ezzel kapcsolatban tulajdonképpen a XX. században hogyan jutott el a társadalom, hogyan jutottak el az emberek mindkét oldalon, a többségi társadalom a keresztény társadalom, akik ebben ilyen formában nem voltak érintettek, de a háborútól szenvedtek.

Nem arról volt szó, hogy azért lőtték őket agyon, mert keresztények. A másik oldalon pedig éppen most volt egy polémia pontosabban megjelent egy cikk az élet – szokta az Élet és Irodalmat olvasni, *nagyon ritkán* tehát az És-ben megjelent Bodarsky György egyébként doktor - utána néztem- írása arról, hogy Ő - egyébként a címe is ez- Miért nem bírok zsidó lenni? A cikkben leírja, hogy apja, anyja, nagyapja, nagyanyja mindenki zsidó, de Ő nem

bírja földolgozni azt, hogy itt voltak a 40-es évek, amikor ez történt anélkül, hogy a zsidók egy szót szóltak volna, mármint úgy hogy ellenállás, harc meg mit tudom micsoda, hajtották a fejüket a bitó alá – képletesen Auschwitz-ban. Erre egyébként a Slomó, a Köves Slomó adott egyébként egy választ. Ő azt válaszolta, amit egy tanítónak, mert az a szó, hogy rabbi azt jelenti, hogy tanító, amit válaszolnia kell és illik. De valóban az egy nagyon nagy kérdés, hogy hogy alakult ki ez a dolog. Tudom, hogy maga a dolgozatában, amivel foglalkozik, fog ezzel a dologgal foglalkozni egyszerű szóval, hogy miért? Mi volt ennek az oka? Hát ez nem ennek a beszélgetésnek a témája, ez egy hosszabb dolog lenne. Tehát én azt gondolom, hogy pl. olyan eset is volt, baráti körben, akik egy-két évvel idősebb volt nálam azok már mentek dolgozni. Nem úgy mentek dolgozni, hogy ők szeretnének dolgozni, őket nem a gettóba vitték, hanem elvitték Ausztriába vagy Németországba elmentek mezőgazdasági munkásnak. Az egyik legjobb barátom Ausztriában egy koffergyárban dolgozott, ahol koffereket csináltak. A másikkal - akivel éppen ma fogok találkozni - amikor mi elválunk egymástól, Ő most 80 éves, most fogjuk a születésnapjára felköszönteni, na most Ő pl. valami olyan helyen volt, úgy hívták, hogy **Stasshoff**, ez is valami osztrák hely, ott is dolgozni kellett, ott is az egyik család így viselkedett, a másik úgy. Családoknál dolgoztak. Embere válogatta, de az egésznek, de az egésznek az alfája - omegája az volt, hogy **MIÉRT?** Ez olyan hosszú, olyan nehéz lenne erről beszélni, - erről talán beszélni nem is érdemes inkább vitatkozni egy kicsit, ha van egy olyan partner, akivel lehet. Kb. így éltem meg, gyerek voltam, gettóba voltam. Természetesen sárga csillagot kellett viselni, természetesen nem lehetett mindig kimenni az utcára, korlátozva voltunk. Éppen a napokba jutott eszembe elég sokat utaztam a világban és egy alkalommal Svájcban egy beszélgetés alkalmával volt egy olyan fiatalember, mint maga és ez került szóba tehát a Holokauszt, Magyarország, zsidóüldözés stb., és hogy összegyűjtötték az embereket, és a fiatalember megkérdezte, - én nem értem –, „miért nem szóltatok a rendőröknek?” És akkor az ember gondolkodni kezdett - tényleg miért nem szóltunk a rendőröknek? , hát igen ez egy nehéz dolog....

Amikor az édesanyja visszajött a táborból, édesapja a munkaszolgálatból, mennyi ideig nem beszéltek róla, vagy tabu téma volt ez?

Az én családban ez nem volt tabu téma. Tudom, hogy nagyon sok családban még a második generációban is – én belekeveredtem nagyon sok ilyen beszélgetésbe – szóba került a zsidóság – és a fiatalember annyi idős, mint maga

Azt mondja, - én erről nem tudok semmit – **(nyomaték)**, apja, anyja, nagyapja, nagyanyja mindenki zsidó a családban, ők is mega családban. Ő erről nem tud semmit! Magánügy. A kérdésére válaszolva, ez nem volt tabu téma. Igen erről mi beszéltünk. Mindig az merült fel, az volt az érdekes mindig azt kérdeztem, hogy MIÉRT? És erre nem tudnak válaszolni. Erre nem lehet válaszolni. Ha megnézi, lehet globálisan nézni ezt a kérdést és lehet leszűkíteni Magyarországra. Mi itt éltünk Magyarországon, s a zsidóság közül nagyon sokan szerettek volna asszimilálódni, meg is tettek ezért... Olyan mecénások voltak, akik díszmagyarba öltöztek és le is festették magukat... S aztán ez megbukott. A másik dolog pedig az, hogy mit tettek le a zsidók a magyarság asztalára?

A szülei meséltek arról, hogy milyen volt légkör a koncentrációs táborban, ill. a munkaszolgálatban?

Kifejezetten, hogy mesélünk erről olyan nem volt, de epizódok előkerültek.

Az mindig eszembe jut az említett nagybácsi, aki munkaszolgálatos volt, foglalkozása bádogos és szerelő. Egy jó szakember volt. Tél volt és hideg volt – mesélte ő – nagyon fáztak és egyszer csak jöttek azzal, hogy elvezényelték a kocsist, aki volt annál a részlegnél, ott volt 4-5 ló. Ki az, aki ért a lovakhoz? – mostantól kezdve ő lesz a kocsis. Így mesélte – világ életében rettegett a lovaktól. Megrúgják, stb. Ő rögtön jelentkezett – tél van, hideg van, de a lovak között ott az istállóban meleg. Így lett őbelőle kocsis. Ilyen epizódok elhangzottak. Az apám azt mesélte, hogy Erdélyben amikor – és ez egy élmény volt neki – amikor fõlszabadították őket, azt hiszem a románok, a keretlegények, az egyik, aki korábban nagyon durva, kellemetlen keretlegény volt, - jól megverték. Utána már nem mert szólni semmit! A másik, aki emberséges fickó volt, volt egy tárgyalása, bírósági tárgyalása Budapesten, s apám elment tanúskodni, hogy milyen rendes ember volt. Ilyen epizódokat meséltek. Én is amiket tudok, irodalomban, filmben mindenki ott egyöntetűen, egyformán beszélt, hogy ott akár a munkaszolgálatban, akár a koncentrációs lágerben nem vették emberszámba az embert. Akiknek az oldalán fegyver volt, azt csináltak azokkal, akik a kezük alatt voltak, amit akartak. Az egyik nagybácsim - akinek a leánya egyébként itt él Budapesten, valamivel fiatalabb nálam - Ő Ukrajnában halt meg. Az utolsó hír szerint tifuszban. Aztán, hogy abba halt meg, vagy lelőtték, vagy mi történt, nem tudom. Velem valami olyan történt, amit csak csodának tudok hívni. Olyan dolgok nem történtek meg velem, amit a felnőttek átéltek, én gyerek voltam, gettóban voltam – ott is meg lehetett halni – de nem vittek el Auschwitz-ba, nem égettek el, nem gázosítottak el. De az is egy csoda, - van egy család, apa, anya, gyerek - és mi hárman ezt túléljük. Hát ez is egy nagyon nagy csoda! Ez egy nagyon nagy csoda volt. Egy biztos, hogy arról engem senki nem tud lebeszélni, mert erről én meg vagyok győződve, hogy a korabeli társadalom meg a zsidóknak a viszonya, hát egyrészt nem volt jó, más részt kiszolgáltatott volt ugye a zsidók részéről, harmadrészt volt egy államilag támogatott – ha úgy tetszik egy fölheccelt, hát nincs jobb szó rá – szabad rablás. Az én apám, amikor hazajött a munkaszolgálatról, és át tudtunk jönni ide Budára, mert még mindig itt laktunk abban a bizonyos Pacsirtamező 11-ben, átjött – nem lakott abban a lakásban senki, mert egy bizonyos német cégnek volt ott lerakata – viszont mint utóbb kiderült mindent széthordtak abból a lakásból – így a szomszédok. Apám addig ameddig itt meg nem indult a gyártás itt Óbudán Goldberger gyárban az egy textilgyár, és Ő ott volt, - mint mondtam a beszélgetés elején - egy munkás. És akkor elindult a gyártás, ameddig nem indult el a gyártás addig a rendőrök voltak. Hazajött és kérdezték Tőle ki tud a fegyverekkel bánni? – mondta, hogy Ő tud, jó akkor magából rendőr lesz! És rendőr lett belőle fegyverrel. És éjszaka szolgálatban volt, mert akkor voltak ilyenek, hogy rablók, megtámadták az embereket, meg vetköztetők közvetlen a háború után. Nagyon nehéz volt akkor a közigazgatást megszervezni. És akkor az apám körbejárta a létező szomszédokat és el is jutott egészen a III. kerületig, a Kecsehegyig és akkor a bútorainkat összeszedte. Mindenütt volt valami. Mint rendőr körbejárt és összeszedte, - mondjuk - a bútoraink felét. Pl. egy zongorát, azon kezdtem el zongorázni tanulni. Ez volt közvetlenül a szüleimmel. Anyám, mint mondtam, beteg volt, aztán kellett dolgozni, valamilyen irodai munkát. De úgy is ment nyugdíjba.

A háború utáni időket hogyan élték meg Önök, arra gondolok, hogy mennyire bélyegezte ez meg az életüket? Jöttek az 50-es évek, '56 ...

Ha ezt a kifejezést használja, hogy megbélyegzés, ilyen nem volt. 1945-ben, amikor bejött ide a Szovjet hadsereg, vagy Vörös hadsereg – ahogy akarja, úgy hívja - mint ahogy mondtam az egyik embernek jó volt, a

másiknak nem. Nekem, a szüleimnek, nekünk személy szerint abszolút felszabadulás volt. Egy elnyomott, agyonütött, meggyötört, legyilkolt társaságból mi itt maradtunk, és innentől kezdve a Rákosiéknak is és aztán később a Kádár korszaknak volt egy közös mondjuk így magatartásuk, a zsidósággal kapcsolatban, hogy arról nem beszélünk. Valaki ezt írta, talán a Moldova – de nem vagyok benne biztos – ez a két említett korszak megengedte, lehetővé tette a zsidóknak azt, hogy ne zsidóként éljenek. És ez így volt. Soha semmiféle hátrányom ebből nem volt. A környezetem, ahol dolgoztam tudták, hogy zsidó vagyok, én ezt soha nem titkoltam. Soha. Én a külkereskedelemben dolgoztam, fene tudja miért, talán a nyelvtudás, meg a kereskedés önmagáért, szép számmal voltak zsidók. Ott nem lehetett ellenpropagandát csinálni, mert az nem volt jó. A Kádár rendszerben lehetőség volt arra, hogy valaki nem élje meg az életét, hogy zsidó. 1956 egy reveláció volt a magyar népnek, mert valóban nagyon kemény volt az elnyomás, diktatúra.*(nem az interjú témájához tartozó politikai elemzés)*

A zsidóságot megélni olyan formában, mint pl. ahogy ma történik templomban a tradícióit megélni - a zsidóságnak az egyik nagy, nagyon nagy, komoly és lényegi jellemzője - a tradíciók, meg az ősök, hogy hogy kell az ősök emlékével viselkedni. (Látta azt a filmet, amelyiknek az a címe, hogy Hegedűs a háztetőn?)

Lezárás képpen azt megkérdezhetem Öntől, mennyire tartja ezeket ahagyományokat. Tudom, hogy van 613 törvény ...

Nagyon korrektül tudja. ...Jó, hát én nem tartom. Én nem vezetek egy kóser háztartást az étkezésben, - bár meg kell mondanom, hogy nagyon egészséges, hallatlanul egészséges-, nem imádkozom eleget, nem ismerem az imádságokat, nem tudok olvasni. Én azt gondolom egy nagyon nyitott és modern felfogású zsidó vagyok. De azt mondanám inkább az életszemléletemben és a kultúrámban van benne. Most pl. a Húsvét szinte egybe esett a Pészah az a zsidóknál az egyiptomi kivonulás ünnepe én a kedvesemmel és egy másik házaspárral, ott Ónala megünnepeltük este, finom kaják vannak, meggyújtottunk egy gyertyát, és azt mondja – „Na jó itt vagyunk és élünk.” - Ez a lényege. Voltam egyszer egy előadáson – és ez egy kicsit válasz is a kérdésére – és meghallgattam Dr. Czeizel Endrét s Ő akkor azt mondta, hogy nagyon sok olyan dolog van, amit mi keresztény emberek megtanulhatnánk a zsidóktól. Többek között említette a családcentrikusságot, a családnak a kimondhatatlan, semmivel sem összehasonlítható összetartó erejét. A másik dolog a zsidó hagyományok közé tartozik a tanulás. A tanulás amikortól kinyitod, a szemed tart ameddig lecsukod a szemed. A zsidónál folyton kérdeznek és felelnek, kérdeznek és felelnek. ... *(egy tanmese elmesélése)*. És még egy másik dolog a zsidóság lényege ne tedd azt mással, amit magadnak nem kívánsz! *(vallástörténet, elemzés)* Ugyan itt a vége már nem tartozik a interjú témájához, én nagyon örültem az Önnel való beszélgetésnek és ha további kérdése van bátran keressen meg!

Köszönöm az interjút!

Interjút lejegyezte:

Ilyés Ivett Bernadett

ELTE-BGGYK HALLGATÓ

Megjegyzés: Mindkét interjú szövege változatlan formában, módosítások nélkül került lejegyzésre a hanganyag alapján.